

Tartu Ülikool
Sotsiaalteaduste valdkond
Haridusteaduste instituut
Klassiõpetaja õppekava

Laura Raag

LGBT+ TEEMADE KÄSITLEMINE EESTI I-III KOOLIASTME INIMESEÕPETUSE
ÕPPEMATERJALIDES

Magistritöö

Juhendaja: lektor Karmen Trasberg

Tartu 2021

LGBT+ teemade käsitlemine Eesti I-III kooliastme inimeseõpetuse õppematerjalides

Resümee

Õppematerjalid reflekteerivad ümberolevat ühiskonda, seega on oluline, et nad käsitleks võrdselt ühiskonnas eksisteerivaid gruppe, mitte ei kajastaks ühte narratiivi. Inimeseõpetuse aine on oluline ühiskonnagruppide käsitlemiseks, sh seksuaalvähemuste. Seksuaalvähemuste vähene käsitlemine mõjutab negatiivselt nii LGBT+ kui ka heteroseksuaalset noort ja suurendab heteronormatiivsust, jättes kõrvale LGBT+ õpilased. Alaesindatud gruppide nähtamatus pärsib antud grupi inimestel suhestuda oma rühma teemadega ja minapildi kujunemist. Magistritöö eesmärk on välja selgitada, kuidas ja mil määral kajastatakse LGBT+ teemasid inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalides ning millised marginaliseerimisvastased strateegiad neis esinevad. Andmekogumismudeli alusel analüüsiti Eesti nelja kirjastuse I-III kooliastme inimeseõpetuse õppematerjale.

Uurimusest selgus, et nii tekste ja visuaale esitatakse enamjaolt heteronormatiivsuse perspektiivist. Siiski esineb õppematerjalides mitmeid strateegiaid marginaliseerimise vähendamiseks. Rohkem on viidatud seksuaalsetele identiteetidele kui seksuaalsuse kujunemisele.

Võttesõnad: LGBT+, õppematerjalid, inimeseõpetus, heteronormatiivsus

The Handling of LGBT+ Themes in Estonian 1st -9th Grade Social Studies Learning Materials

Abstract

Lack of treatment of sexual minorities in textbooks negatively affects both LGBT+ and heterosexual youth, although textbooks reflect society. Heteronormativity leaves out the presence of LGBT+ students, preventing them to connect to their group's problems. The aim of the master's thesis was to find out how and to what extent LGBT+ topics and which anti-marginalization strategies appear in Estonian 1st – 9th grade social studies learning materials. The learning materials were from 4 different publishing houses and analyzed based on a data collection model.

The study revealed that both texts and visuals are mostly presented from the viewpoint of heteronormativity. However, there are several strategies to reduce marginalization. There is more reference to sexual identities than to the development of sexuality.

Keywords: LGBT+, study materials, social studies, heteronormativity

Sisukord

<i>Sissejuhatus</i>	4
<i>1. Teoreetiline ülevaade</i>	5
1.1. LGBT+ mõiste ja <i>queer</i> -teooria.....	5
1.2. LGBT+ heaolu uuringud.....	7
1.3. Õppekavad õppekirjanduse alusena.....	8
1.4. Nõuded õppekirjandusele.....	10
1.5. Õppematerjalide analüüsimine LGBT+ kontekstis.....	12
1.6. Heteronormatiivsus õppematerjalide tekstides	13
<i>2. Uuringu eesmärk ja uurimisküsimused</i>	15
<i>3. Metoodika</i>	15
Valim.....	15
Andmekogumine.....	16
Andmeanalüüs.....	17
<i>Tulemused</i>	18
<i>Arutelu</i>	25
Töö piirangud ja praktiline väärtus	31
Tänuõnad	31
Autorluse kinnitus.....	32
<i>Kasutatud kirjandus</i>	33
 <i>Lisa 1- Inimeseõpetuse riikliku õppekavaga seotud I-III kooliastme õppematerjalid</i>	
<i>Lisa 2- andmekogumismudel</i>	

Sissejuhatus

Seksuaalhariduslike teemade käsitlemine on viimasel ajal aina rohkem tähelepanu all. Maailma Terviseorganisatsioon kirjeldab, et õpetajad keskenduvad seksuaalhariduslike teemade puhul pigem raseduse ja seksuaalsel teel levivatele haiguste ennetusele. Samas peaks seksuaalhariduse eesmärkideks olema tolerantse ja austava keskkonna loomine ning seksuaalsete erinevuste aktsepteerimise soodustamine ja teadlikkuse suurendamine (Maailma Terviseorganisatsioon, 2015). Inimeseõpetuse ainet peetakse sisuliselt ainsaks aineks, kus õppekavas käsitletakse inimestevahelisi suhteid (Põhikooli Riiklik Õppekava, 2011; Kalmus, 2005). Inimeseõpetuse aine võimaldab analüüsida ja viia läbi klassiarutelusid ühiskonnas olulistel ja esinevatel teemadel. Indiviidi seksuaalsuse kohta koolikeskkonnas võib leida märke nii õpilaste ja õpetajate omavahelises suhtluses, aga ka õppematerjalides, sh inimeseõpetuse aines (Mayo, 2017). Koolikontekstis on Eestis uuritud seksuaalhariduslike teemade käsitlemist õppetundides, suuresti õpetaja positsioonist (Laikoja, 2018). Käesoleva töö autori analüüs näitas, et vähem on tähelepanu pööratud konkreetsetele õppeainetele ja -materjalidele. Sellel põhjusel on oluline uurida inimeseõpetuse aines kasutatavaid õppematerjale.

Õppematerjalidel on oluline roll ühiskonnas toimuva peegeldamisel. Õppematerjalid on väärtuste kandjad ja edastajad läbi neis sisalduva konteksti – informatsiooni, käsitletavate teemade ja ülesannete (Macgilchrist, 2018; Mikk, 2013). Ühinenud Rahvaste Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsioon (UNESCO) selgitab, et õppekirjandusel on oluline roll tõsta teadlikkust inimeste uskumuste mitmekesisusest. Õppekirjandusel on võimalus eelarvamusi, diskrimineerimist ja stereotüpiseerimist kõigutada, soodustades tolerantust, vastastikkust arusaamist ja arvamuste paljusust (United Nations Educational..., 2017). Õppematerjalides leiduvad tekstid ja illustratsioonid pelgalt ei reflekteeri ühiskonda, neid peetakse ka vahendiks ühiskondlike ideoloogiate konstrueerimiseks. Nende abil kinnitatakse ühiskonnas kehtivaid norme ja eelarvamusi ning soodustatakse ajalooliselt ühiskonnas kinnistunud vaateid (Hawkins, 2012; Mikk, 2013; Schmidt, 2016; Williams, 2016). See on tähtis, sest hariduse eesmärgiks peaks peale LGBT+ teemade integreerimise olema ka LGBT+ kogukonna liikmete aktsepteerimine ühiskonna täieõiguslike liikmetena (Ruiz-Cecilia, Guijarro-Ojeda & Marín-Macías, 2020).

2011. aastal rakendati Eestis uus põhikooli riiklik õppekava ja sellega kaasnevalt valmisid uued õppematerjalid. Peale uue õppekava rakendamist on Eestis ilmunud viielt

kirjastuselt kokku 44 inimeseõpetuse riikliku õppekavaga seotud õppematerjali (I kooliastmes 19, II kooliastmes 13, III kooliastmes 12). Kahjuks puuduvad Eestis kaasaegsed uuringud õppekirjanduse kohta, mis käsitleks LGBT+ teemasid või heteronormatiivsust. Teistes riikides on õppematerjalide analüüsile LGBT+ aspektist suurt tähelepanu pööratud. Näiteks õpikuid LGBT+ teemade kontekstis on uuritud nii Skandinaavias (Smestad, 2018), Põhja-Ameerikas (Hawkins, 2012), Euroopas (nt Suurbritannias) (Gray, 2013) ja mujal maailmas (nt Iraanis, Lõuna-Aafrika Vabariigis) (Salami & Ghajarieh, 2015; Wilmot & Naidoo, 2014). Õpikute analüüside tulemused näitavad, et LGBT+ teemasid käsitletakse tekstides vähe või ignoreeritakse täielikult (Gray 2013; Hickman, 2012; Smestad, 2018; Thornton, 2004). Sarnaselt LGBT+ teemade kõrvalejätmisega õpikutekstides, puuduvad õpikutes ka illustratsioonid LGBT+ indiviididest ja sümbolitest nagu vikerkaarelipp (Gray, 2013; Nelson, 2019; Smestad, 2018). Samas osutavad varasemad uuringud, et mida rohkem on õpetajatel ligipääsu materjalidele, et lõimida LGBT+ teemasid õppesse, seda enesekindlamad on nad antud teemadel rääkima ja seda rohkem tunnevad LGBT+ noored end ühiskonnas (sealhulgas koolis) aktsepteerituna (Paiz, 2017; Smestad, 2018). Oluline on käsitleda tunnis LGBT+ teemasid terviklikult ja toetavalt – mida positiivsemas võtmes käsitletakse LGBT+ teemasid, seda parema vaimse tervise näitajatega on LGBT+ noored ise (Rannaääre, 2021).

Käesolevas töös keskendutakse LGBT+ teemadele õppematerjalides. Töös on neli peatükki. Töö alguses selgitatakse LGBT+ mõistet ja *queer*-teooria alustalasid, antakse ülevaade varasematest LGBT+ heaolu ja õppematerjalide analüüsist, kirjeldatakse õppekirjandusele esitatavaid nõudeid ja selgitatakse õppekirjanduses leiduvat heteronormatiivsust ja selle mõju kasutajale. Edasi esitatakse uurimuse eesmärk ja uurimisküsimused ja antakse ülevaade käesoleva magistritöö raames läbiviidud uurimuse metoodikast, tutvustatakse uurimuse tulemusi ja lõpetatakse kokkuvõtva aruteluga.

1. Teoreetiline ülevaade

1.1. LGBT+ mõiste ja *queer*-teooria

LGBT+ akronüüm tuleneb inglise keelest ja viitab lesbi, gei, biseksuaalse, transsoolise ning muu seksuaal- ja sooidentiteediga inimestele (Eesti LGBT Ühing, *s.a.*). + tähistab seda, et on olemas

rohkem identiteete kui eelnimetatud (Kjaran, 2017). LGBT+ akronüümi kasutatakse „vihmavarjuterminina“ seksuaalvähemustele ja mitte-normatiivse sooidentiteediga inimestele, nimetamata normatiivsust – cis-soolisust ja heteroseksuaalsust (Höhne & Heerdegen, 2018).

Queer-teooria on defineeritud Hall (2015) poolt järgnevalt:

Tähelepanelikkus varjundite vastu ning sügav pühendumine sotsiaalsete kategooriate ja identiteedikonstruktsioonide eripäradele iseloomustab kriitilist liikumist, mis on tänapäeval tuntud *queer theory* nime all. Katusmõiste *queer* [veider; isevärki; homoseksuaalne] proovib eri kategooriaid ja identiteedirühmi poliitilise koalitsiooni moodustamise huvides ühendada. [...] See on radikaalselt antiessentsialistlik teooria, mis väidab, et kõike – iha, seksuaalseid norme ja loomulikult ka sugu – saab tõlgendada sotsiaalse konstruktsioonina ning kahtluse alla seada ja muuta (lk 173).

Queer-teooria arenes homoseksuaalsete identiteetide uuringust (Jagos, 1996).

Homoseksuaalsete indiviidide aktsepteerimine ühiskonna poolt 1950-60-ndatel aastatel tõi kaasa seksuaalvähemuste teaduspõhilise uurimise. Lisaks muutus ka fookus – soolisuse asemel hakati uurima seksuaalsuse teemasid. Nii seksuaalsed normid kui ka mitte-normatiivsus ning seksuaalidentiteetide plastilisus on tänapäeval *queer*-teooria uurimisfookuses.

Heteronormatiivsus peab neid kategooriaid, sh soo põhjal eristatud ühiskonnagruppe, universaalseteks ja muutumatuteks. *Queer*-teooria aga toonitab soo põhjal eristatud gruppide omavahelisi sarnasusi ja grupisiseseid erinevusi (Kumpumäki, 2020). *Queer*-teooria käsitleb lisaks ihale, seksuaalsetele normidele ja soolisusele ka ristriietumist, hermafrodismi ehk soo määramatust ja sookorrigeerimist, võttes aluseks lesbi ja gei identiteediga isikud (Jagos, 1996).

Queer-teooria eesmärgiks on seada küsimuse alla paindumatute seksuaalsete identiteetide normaliseerimine ühiskonnas (Mayo, 2013). *Queer*-teooria eesmärgiks on samuti pakkuda uut arusaama soolisusest ja seksuaalsetest identiteetidest kui protsessist (mitte isik ei „ole“ *queer* aga temast „saab“ *queer*) (Ruiz-Cecilia *et al.*, 2020). *Queer*-teooria aitab meil laiendada oma arusaama seksuaalsetest identiteetidest, lisaks aitab see meil mõista LGBT+ akronüümis sisalduvate identiteetide plastilisust (Mayo, 2013). *Queer*-teooria võimaldab selgitada mittebinaarse soolisusega seotud küsimusi (Mayo, 2017) ning asetada mõiste „*queer*“ laiemasse homoseksuaalsuse diskursusesse.

1.2. LGBT+ heaolu uuringud

LGBT+ teemade käsitlemine mõjutab positiivselt LGBT+ koolinoorte koolikogemust ja enesehinnangut (Mayo, 2013). Euroopa Liidu Põhiõiguste Ameti (FRA) üleeuroopalise LGBT-teemalise uuringu ja Eesti LGBT Ühingu koolirahu uuringu tulemused näitavad, et LGBT+ noored kogevad rohkem negatiivset suhtumist enda vastu kui nende heteroseksuaalsed eakaaslased (European Union Agency..., 2020; Ney, Rannaääre & Raud, 2018).

Marginaliseerimisest ja diskrimineerimisest vaba koolikeskkond soodustab LGBT+ õpilaste igakülgset arengut, heade õppetulemuste saavutamist ja positiivset ellusuhtumist. Koolisüsteemil on võimalik ebavõrdsust vähendada, pakkudes eduelamust ja suurendades enesehinnangut LGBT+ noortes (Fields & Wotipka, 2018).

Eesti LGBT Ühingu uuringu väitel mõjutab negatiivne suhtumine LGBT+ noorte haridusteed, õpitulemusi ja ligipääsu haridusele. 28% Eesti LGBT+ noortest ei ole tundnud end erinevatel põhjustel koolikeskkonnas turvaliselt, sealhulgas seksuaalse orientatsiooni tõttu (39% osalejatest) ja soolise eneseväljenduse tõttu (28% osalejatest). Vaid 1/3 osalejatest vastasid, et nad tunnevad end koolikeskkonnas turvaliselt. Turvatunde puudumine mõjutab negatiivselt koolinoorte osalemist õppetöös (21% osalejatest pidasid seda probleemiks) ja teatud kohtade vältimist koolis, näiteks riietusruume ja sööklaid. Läbi sotsiaalmeedia satub koolidesse LGBT+ teemalist diskursust, mida võidakse vaenulikult kasutada. Kui koolitöötajad selle vastu midagi ette ei võta, siis näidatakse sellist käitumist „normaalsena“, luues aina ebaturvalisemat koolikeskkonda. Üle poolte uuringus osalejatest on kuulnud koolitöötajate ja kaasõpilaste käest homovaenulikke väljendeid. Lisaks koolis toimuvale füüsilisele ja vaimsele vägivallale on LGBT+ kooliõpilased kogenud aina rohkem küberkiusamist läbi erinevate sotsiaalmeedia kanalite. Mida rohkem homovaenulikku suhtumist noored kogevad, seda vähem nad tunnevad end koolikeskkonda sobivat (Ney *et al.*, 2018).

Euroopa Liidu Põhiõiguste Ameti (FRA) üleeuroopalise, LGBT-teemalise uuringu tulemused näitavad, et kuigi inimesed on rohkem LGBT+ teemadele ja identifitseerivate inimeste suhtes avatumad, ei julge LGBT+ inividid välja näidata oma tõelist „mina“ – olemast osa LGBT+ kogukonnast. Pea pooled (40%) uuringus osalenud LGBT+ inividid üle Euroopa on tundnud diskrimineerimist ja 1/10 on kogenud füüsilist vägivalda. Kuigi noored vanuses 15-17 kuulevad koolikeskkonnas LGBT teemadest rohkem ja aina enam seistakse diskrimineerimisele vastu, kogevad LGBT+ õpilased rohkem negatiivset suhtumist enda vastu kui nende eakaaslased.

Osade riikide kodanikud töid välja, et LGBT+ inimeste heaolu on paranenud viimastel aastatel peamiselt suurema LGBT+ kogukonna nähtavuse ja riigijuhtide toe tulemusena. Riikides, kus heaolu on halvenenud toovad põhjuseks just kogukonna liidrite ja LGBT+ indiviidide nähtavuse puudumise. FRA uuringus osalenud kooliõpilased toovad välja, et koolides on viimastel aastatel rohkem tuge ja positiivset suhtumist LGBT+ kogukonna vastu kui inimesed, kes käisid koolis kaua aega tagasi. Sellest võib järeldada, et LGBT+ teemasid kajastatakse koolides aina rohkem ja positiivsemas võtmes. Siiski, väga vähesed koolinoored (vanuses 15-17) on avalikult LGBT+ kogukonnas (5%) ja 53% on kogenud koolis diskrimineerimist. Eesti vastajate hulgas 34% koolinoortest (vanuses 15-17) varjavad oma seksuaalset identiteeti koolis. Eesti LGBT+ õpilased tunnevad, et neid toetakse ja kaitstakse koolis vähem kui teistes Euroopa riikides, seevastu aga LGBT+ teemasid kajastatakse positiivsemalt kui teistes Euroopa riikides (European Union Agency..., 2020).

1.3. Õppekavad õppekirjanduse alusena

Õppematerjalid annavad edasi õppekavas sätestatud informatsiooni ja eesmärged (Ivić, Pešikan & Antić, 2013). Õppematerjal võib anda õpetajale suunised õppetegevuste läbiviimiseks ja õppeprotsessi planeerimiseks (Bori, 2020; Gautschi, 2018). Õpetaja võib oma tunnid planeerida õppematerjali ümber või võidakse õppematerjali kasutada informatsiooni allikana (Gautschi, 2018; Ivić *et al.*, 2013).

Antud peatükis on vaatluse all Põhja-Euroopa riigid, sest nendes riikides viidi seksuaalharidus õppekavadesse esimeste seas (Maailma Terviseorganisatsioon, 2015) ja inimesed tunnevad, et nendes riikides ei diskrimineerita seksuaalse identiteedi põhjal (European Union Agency..., 2020). Skandinaavia maad olid esimeste hulgas, kus viidi läbi positiivseid seadusandlikke muudatusi LGBT+ teemades (Browne & Bakshi, 2016). Rahvusvaheline organisatsioon *ILGA-Europe* järjestas oma uuringus Euroopa riike LGBT+ sõbralikkuse alusel ning Põhjamaad on selle tabeli eesotsas (European Region of..., 2021).

Eesti põhikooli riiklikus õppekavas kirjeldatakse põhihariduse alusväärtusena inimlike ja ühiskondlike väärtuste edasiandmist (Põhikooli riiklik õppekava, 2011). Väärtused, mida õpilastesse sisendatakse on kooskõlas Euroopa Liidu alusdokumentides kirjas olevate eetiliste küsimustega, Eesti Vabariigi põhiseadusega, Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) inimõiguste deklaratsiooniga ja lapse õiguste konventsiooniga, millega taotletakse noore arengu

(vaimse, füüsilise, kõlbelise, sotsiaalse ja emotsionaalse) toetamist. Õppekava üldosas peetakse põhihariduse üheks õppe- ja kasvatuseesmärgiks õpilase kujunemist eneseteadlikuks ja -määratlevaks kodanikuks, kes suhtub ümberolevatesse inimestesse ja maailma sallivalt. Kooli sotsiaalse ja vaimse keskkonna loomisel lähtutakse indiviidide võrdsel kohtlemisel ja erinevusi tähele pannes. Põhikooli lõpuks taotletakse sotsiaallainete ainevaldkonna ainete õpetamisega, et õpilane suhtub erinevustesse lugupidavalt. Inimeseõpetuse aine õpetamine aitab kaasa kujundada hoolivust ja õiglust ning aktsepteerida inimeste individuaalsust. Õppides inimeseõpetust, omandavad õpilased teadmised soolise võrdõiguslikkuse kohta. Iga kooliastme lõpuks oodatakse, et inimeseõpetuse aine õpetamise kaudu õpilane saavutab teatud teadmised ja õpieesmärgid. I kooliastme lõpuks taotletakse, et õpilane mõistab, et inimesed ja perekonnad on erinevad. 6. klassi lõpetajalt oodatakse, et ta kirjeldaks muutusi seoses oma tunnetega ja väärtustaks sallimist. Põhikooli lõpuks peaks õpilane aru saama seksuaalsuse olemusest ja selle individuaalsusest. Õpilane peab mõistma soorollide olemust ja teineteise meeldimist ning armumist. Põhikooli lõpus tutvub õpilane ka erinevate seksuaalsete identiteetidega ja teadvustab soostereotüüpide mõju (Põhikooli riiklik õppekava, 2011).

Soome 2016. aastal uuendatud riikliku õppekava eesmärgiks on rõhku panna ühiskonna muutuste reflekteerimisele ja selle mõjust õpilastele, toetades sellega õpilase arengut. Põhiväärtuseks peetakse iga õpilase individuaalsust ja koolikeskkonna loomist, mis tähtsustab iga ühiskonna liikme heaolu ja võrdõiguslikkust (Finnish National Board..., 2016).

Rootsi riikliku õppekava fundamentaalseteks väärtusteks on võrdsus kõikide inimeste vahel, õiglus ja tolerantsus. Kooli ülesandeks on õpilaste enese (sh identiteedi) avastamise toetamine ja võrdsuse propageerimine. Rootsi õppekavas (2018) on kirjas, et „kedagi ei tohiks diskrimineerida soo, rahvuse, religiooni või muu veendumuste süsteemi, transsoolise identiteedi või selle väljendamisega, seksuaalse orientatsiooni, vanuse või füüsilise puude põhjal või kohelda muud moodi alandavalt“ (para 4). Õppekava toob välja viise, kuidas koolid ja õpetajad saaksid neid eesmärgi saavutada. Õppeaines religioon on sätestatud, et 4.-6. õppeaastal käsitletakse võrdsuse, seksuaalsuse, seksuaalsete identiteetide ja õiguste teemasid. Popkultuuris kajastatud suhete, armastuse ja seksuaalsuse teemadega tegeletakse 7.-9. õppeaastal. Paralleelse inimeseõpetuse ainega võib tuua Rootsi õppekavas ühiskonna ainega. Selles aines tegeletakse 1.-3. õppeaastal sõpruse ja suhete teemadega ja 4.-6. õppeaastal seksuaalsuse teemadega. 7.-9.

õppeaastal pannakse õpilasi mõtlema, kuidas indiviidi seksuaalne orientatsioon mõjutab noorte identiteeti ja heaolu (Skolverket, 2018).

Norra 2020/2021 õppeaastal uuendatud õppekava sätestab, et kooli ülesanne on propageerida võrdust ja diskrimineerimise ärahoidmist ja arvestada iga õpilase individuaalsusega (The Norwegian Directorate..., 2017). Rootsi ja Norra riiklike õppekavade üldosades on välja toodud, et ühiskond on avatud ka teistele seksuaalsetele identiteetidele ja pannakse rõhku soorollide ja stereotüüpide murdmisele (Skolverket, 2018; The Norwegian Directorate..., 2017).

1.4. Nõuded õppekirjandusele

Õppekirjanduse praktiline väärtus mõjutab õppeprotsessi klassiruumis ja määrab õppematerjali kasutamise viisi. Õppematerjal peab tagama õpieesmärkide saavutamise, mis on sätestatud õppekavas. Lisaks soodustab kvaliteetne õppekirjandus erinevate oskuste omandamist ja õpilaste enesearengut, mõjutades õpilaste õpiedukust (Ivić *et al.*, 2013).

Õppekirjandusele esitatud nõuded on Eestis sätestatud seadusega. Põhikoolis on vastavalt igas õppeaines ja klassis nõuetekohane õpik ja ülesannete kogu. Ainete lõimimise või teemapõhise õppekirjanduse puhul võib välja anda ka õppeaineid lõimiva õppematerjali ja seda kasutada mitmes aines. Õppekirjanduse loomise aluseks on riiklik õppekava (Õppekirjandusele esitatavad nõuded..., 2016). Õppekirjandusele esitatavad nõuded (2016) sätestab, et: „õppekirjanduse loomisel lähtutakse põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse §-s 3 ja riiklike õppekavade üldosas nimetatud hariduse alusväärtustest, õppimise käsitusest, õpetuse ja kasvatus üldistest ja ainevaldkondlikest eesmärkidest, taotletavatest õpitulemustest ja õpisisust, kooli ülesannetest ja õppekeskkonnale esitatavatest nõuetest“ (para 4). Õppematerjalis esitatud teave peab toetama õpilase sotsiaalset arengut ja toetama tervikliku maailmapildi tekkimist. Oluline koht on õppekirjanduse analüüsimisel ja retsenseerimisel enne väljaandmist. Eestis on üheks õppekirjanduse väljaandmise nõudeks, et enne väljaandmist läbib see kaks retsenseerimist, millest üks tellitakse aineühenduselt. Retsensentideks on valdkonna aineühendusse kuuluv üldhariduskooli õpetaja, kellel on viieaastane töökogemus ja vähemalt kolmeaastane töökogemus väljaantava õppekirjanduse kooliastmes ja vastava eriala õppejõud või spetsialist (Õppekirjandusele esitatavad nõuded..., 2016).

UNESCO poolt vastuvõetud raamdokument (2015) sätestab, et koolid peaksid olema varustatud õppekirjandusega, mis on „mitte-diskrimineeriv, õppimist juhtiv, kasutajasõbralik,

teemapõhine ja lihtsasti kättesaadav“ (para 22). Dokument paneb rõhku võrdusele ja võrdõiguslikkusele, töötades marginaliseerimise vastu. Üheks edasiseks suundumuseks on luua programme ja strateegiaid, et käsitleda seksuaalhariduslikke teemasid (Education 2030: Framework..., 2015).

UNESCO (*s.a.*) kirjeldab, et õpikud on efektiivsed siis, kui neid kasutatakse regulaarselt õppetundides, on kasutajale sobiva keeletasemega ja soodustavad õpetaja-õpilase vahelist suhtlust. Õppematerjale kasutatakse tundides õpieesmärkide saavutamiseks, „võttes aluseks õpilaste erinevad vajadused“ (para 7). Need annavad võimaluse tegeleda teiste oluliste õpetamistöö aspektidega ja soodustavad paremat ajaplaneerimist (Ahmadi & Derakhshan, 2016). Tekste ja visuaale peaks tundides kasutama nii, et nende kooskõla toetaks õppimist (Behnke, 2018). Õppematerjalides sisalduvad tekstid peaksid soodustama põhimõistete ja põhiideede selget edastatust ja omandamist, kujutama selget õppeprogressi (teemade ja materjali mõistuspärane edasimineku), sisaldama näiteid, võimaldama materjali rakendada mitmel erineval viisil ja toetama refleksiooni (Oates, 2014).

Euroopa Õppematerjalide Kirjastajate Ühendus (EEPG) on loonud hindamiskriteeriumid, mille alusel hinnatakse igal aastal võistluse käigus Euroopas väljaantud õppekirjandust. Hindamiskriteeriumid on jagatud kaheksaks kategooriaks. Kategooriad, mille alusel hinnatakse, on: asjakohasus (kasutajate vajaduste, eesmärkide ja otstarvetega arvestamine), läbipaistvus (õppekirjanduse eesmärkide, progressi, teemade esitluse ja põhjenduste selgus), usaldusväärsus (töökindlate meetodite ja sisu sisaldus, soodustades õppeprotsessi teostamist), atraktiivsus (kasutajale ahvatlevad tunnused, õpimotivatsiooni suurendamise eesmärgil), paindlikkus (arvestamine kasutajate individuaalsustega ja õppe diferentseerimisega), üldistus (kasutaja kognitiivse arengu toetamine, võimalus materjali üle kanda teistesse teemadesse ja kontekstidesse), osalus (valikuvariantide võimaldamine ja õpilaste kaasatuse hõlbustamine) ja sotsialiseerumine (teiste pädevuste õpetamine, lisaks aineoskustele – ja eesmärkidele, sotsiaalsete oskuste arendamine) (European Educational Publishers..., *s.a.*).

Ivić jt (2013) kirjeldavad sätteid, mida õppematerjalid peaksid järgima. Õppematerjal on kui vahend informatsiooni omandamiseks, peab olema kasutajasõbralik, looma seoseid õpilaste päriseluga ja lisamaterjali abil edasi andma suuremat pilti.

Õppematerjalide kasutamiseks on oluline analüüsida selle nõrkusi ja tugevusi (Williams,

1983). Lisaks peab õpetajal olema võimalust kasutada õppematerjali vastavalt õpilaste vajadustele (Stein, Stuen, Carnine & Long, 2001; Williams, 1983). Õppematerjal peab võtma arvesse õpilase arengustaadiumi, nende olemasolevaid aineteadmisi, õpimotivatsiooni, nende päritolu ja väärtusi. Samal ajal peab õppematerjal olema ka diskrimineerimisest ja marginaliseerimisest vaba (Ivić *et al.*, 2013).

1.5. Õppematerjalide analüüsimine LGBT+ kontekstis

Teistes riikides on õppematerjale analüüsitud LGBT+ aspektist suhteliselt palju. Näiteks on õppematerjale LGBT+ teemade kontekstis uuritud Norras (Smestad, 2018), Rootsis (Leinonen, 2020), Soomes (Kumpumäki, 2020), Hispaanias (Ruiz-Cecilia *et al.*, 2020), Suurbritannias (Gray, 2013), Ameerika Ühendriikides (Hawkins, 2012; Deckman, Fulmer, Kirby, Hoover, & Mackall, 2018), Kanadas (Temple, 2014; Nelson 2019), Iraanis (Salami & Ghajarieh, 2015) ja Lõuna-Aafrika Vabariigis (Wilmot & Naidoo, 2014). Analüüsitud on mitme erineva õppeaine õppematerjale – näiteks ajalugu, loodusõpetus, eluorientatsioon, inimese-, kodanikuõpetus, inglise keel (võõrkeelena), emakeel. Uuringud on fokuseeritud peamiselt õpikute tekstidele ja visuaalidele.

Eelnimetatud uurimuste tulemused näitavad, et LGBT+ teemasid kajastatakse õppematerjalides vähe või õppematerjalid on heteronormatiivsed. Uuringutes analüüsitud õpikud käsitlevad peamiselt terminit „homoseksuaalsus“, jättes kõrvale „lesbi“, „gei“ või „transsooline“ (Gray, 2013; Hawkins, 2012; Kumpumäki, 2020; Leinonen, 2020; Ruiz-Cecilia *et al.*, 2020; Salami & Ghajarieh, 2015; Smestad, 2018; Temple, 2014; Wilmot & Naidoo, 2014).

Täheldatakse õppematerjalide olulisust ühiskonna muutuste kajastajatena, mis on üheks põhjuseks, miks autorid on võtnud ette õppekirjanduse analüüsimise LGBT+ kontekstist. Kuigi ühiskond võib näida LGBT+ indiviidide aktsepteerivana, siis siiani heitlevad LGBT+ inividid pidevalt ühiskondlikku diskrimineerimisega ja alaesindatusega. See on üheks suureks põhjuseks, mis on oluline õpikuid analüüsida (Gray, 2013; Kumpumäki, 2020; Leinonen, 2020; Ruiz-Cecilia *et al.*, 2020; Salami & Ghajarieh, 2015; Wilmot & Naidoo, 2014).

Uuringutest ilmneb, et „LGBT+ teemadele“ vastandatakse mõiste „heteronormatiivsus“. Heteronormatiivsust esitatakse kui põhjust, miks LGBT+ teemad on uuritud õppekirjanduses alaesindatud. Kritiseeritakse LGBT+ teemade vähest kajastamist, tuues välja, et see

stigmatiseerib ja „vaigistab“ LGBT+ indiviide (Deckman *et al.*, 2018; Kumpumäki, 2020; Ruiz-Cecilia *et al.*, 2020).

Uuringud seavad küsimuse alla kirjastajate rolli LGBT+ teemade väheses kajastamises. Autorid selgitavad, et kirjastajatel on otsene võimalus LGBT+ teemasid õppematerjalides kajastada või mitte. Üheks võimalikuks põhjuseks, miks kirjastajad LGBT+ teemasid ignoreerivad, on hirm, et vastuoluliste teemade kajastamine õpikutes vähendab õpikute nõudlust ning kirjastajate kasumlikkust (Deckman *et al.*, 2018; Gray, 2013; Kumpumäki, 2020; Leinonen, 2020).

1.6. Heteronormatiivsus õppematerjalide tekstides

Kuigi ühiskondlik heakskiit LGBT inimeste suhtes on paranenud, pole seda tendentsi märgata õppematerjalides ja koolikeskkonnas (Höhne & Heerdegen, 2018; Smestad, 2018; Williams, 2016). Kumpumäki (2020) kirjeldab, et heteronormatiivsus on ideoloogia, kus kõiki seksuaalsusi (v.a heteroseksuaalsust) peetakse vääraks või ebanormaalseks. Kooli peetakse heteronormatiivseks institutsiooniks, jättes kõrvale LGBT+ õpilaste olemasolu (Ferfolja, 2007; Kjaran, 2017). Kui heteroseksuaalsust peetakse tekstides, mis räägivad suhetest, vaikimisi ainukeseks normiks, võib sellel olla negatiivne mõju nii klassis toimuvatele aruteludele kui ka klassi õhkkonnale. Samuti loob heteroseksuaalsus raamistiku heteronormatiivsuse arenguks ja juurdumiseks (Brady, Asquith, Ferfolja & Hanckel, 2020; Gray, 2016; Moore, 2020; Nelson, 2016; Paiz, 2017; Smestad, 2018).

Paiz (2015) kirjeldab, et tekst on heteronormatiivne, kui ta esitleb heteroseksuaalsust kui ainsat „õiget“ seksuaalset orientatsiooni, kajastades seda õppematerjali tekstides, ülesannetes ja teksti illustreerivates visuaalides. Normatiivsus on oluline kirjeldamiseks seksuaalsusega seotud diskursuseid erinevates kultuurides. Mis on normatiivne või mitte, oleneb kontekstist, kus see esineb (Motschenbacher, 2018). Heteronormatiivsus on muutnud heteroseksuaalsusega seotud diskursuse eelistatumaks ja LGBT+ teemadega seotud diskursuse lõhestavaks (Gray, 2016; Hickman, 2012; Moore, 2020; Paiz, 2017; Wilmot & Naidoo, 2014). Normatiivsus, mis tugineb heteroseksuaalsusel, mõjutab koolikeskkonnas LGBT+ noorte stigmatiseerimist, teemade marginaliseerimist ning vastandumist (Jennings & Macgillivray, 2011).

Moore (2020) kirjeldab oma artiklis võimalusi, kuidas tekstides esineb

heteronormatiivsust: a) mitte-heteroseksuaalsust alaväärtustatakse või presenteeritakse ebanormaalsena, b) tekstides esineb ainult heteroseksuaalsus, c) mitte-heteroseksuaalsusest rääkimine toimub ainult diskrimineerimise ja seksuaalsetel teel levivate haiguste kontekstis, d) mitte-heteroseksuaalsuse kajastamine heteroseksuaalsete väärtuste kinnitamiseks, e) erinevate seksuaalsete identiteetide sisaldus tekstides, kuid reflekteerides heteronormatiivset ühiskonda.

Õppematerjalid pakuvad õpilastele omavahel suhtlemiseks orienteerumispunkte, mõjutades otseselt, mida ja millest õpilased omavahel räägivad ja kuidas õpilased mingites sotsiaalsetes olukordades käituvad (Motschenbacher, 2019). Hickman (2012) selgitab, et märged heteroseksuaalsuse kohta on rohkem eelistatud kui märged mitte-heteroseksuaalsuse kohta, mis omakorda toimivad kui vastandid normaalsusele. Õpikutes erinevate sotsiaalsete probleemide (nt alkoholism, lahusus) olemasolu tekstides ja homoseksuaalsuse välistamine näitab seda, et mida ei õpetata, mõistetakse ebaolulisena. Ehkki kaudselt, õpilased õpivad, et lahusus ja sõltuvustega seotud diskursus on eelistatav või vähemalt „normaalsem“ kui LGBT+ teemadega seotud diskursus (Hickman, 2012).

LGBT+ teemade kõrvalejätmine mõjub vaigistavalt LGBT+ ühiskonnagrupile (Wylie, 2012). Lugeja mõistab, et teatud ühiskonnagruppide kõrvalejätmine näitab, et see grupp pole piisavalt väärtuslik kajastamiseks (Jennings & Macgillivray, 2011). Selline seksuaalsete orientatsioonide kõrvalejätmine lubab normatiivsetel diskursustel esile jääda. Normatiivsed diskursustel on negatiivne mõju, sest nad esitavad teatavaid hinnanguid, mida õppematerjalide kasutajad võivad internaliseerida (Paiz, 2015). Pelgalt heteroseksuaalsusest erinevate seksuaalsete identiteetide mainimine ei täida soovitud eesmäärke identiteetide mitmekesisuse esindatuse kajastamisel ja diskrimineerimise vähendamisel. Alaesindatud gruppide nähtamatus pärsib antud grupi inimestel suhestuda oma rühma teemadega (Hawkins, 2012). Lisaks on suur roll õppematerjalide illustratsioonidel, mis võivad teksti mõju vähendada nagu ka võimendada (Kumpumäki, 2020).

Et ära hoida erinevate seksuaalsete identiteetide marginaliseerimist koolis, peaksid õpetajad olema valmis kriitiliselt hindama õpikute teksti ja sõnumit. Mida rohkem on õppekirjanduses lähenemisi marginaliseerimise vastu, seda vähem on koolis diskrimineerimist ja sotsiaalset tõrjumist LGBT+ noorte vastu (Hickman, 2012). Üheks võimaluseks on kasutada erinevaid meetodeid ja strateegiaid. Smestad (2018) selgitab, et üheks viisiks on meeldimise kontekstis rääkida inimeste vahelistest tõmbest, mitte sisse tuua sooline aspekt (inimestele

meeldib teisest või samast soost inimene). Ta lisab, et LGBT+ teemasid või indiviide ei tohi kajastada probleemina, vaid rõhutades enesemääratluse positiivseid aspekte.

2. Uuringu eesmärk ja uurimisküsimused

Käesoleva töö uurimisprobleem tuleneb sellest, et paljud õpetajad kasutavad õpikuid primaarse allikana LGBT+ teemade käsitlemisel ja tundide planeerimisel (Hawkins, 2012; Hickman, 2012; Jennings & Macgillivray, 2011; Niehaus, 2018; Paiz, 2017; Smestad, 2018), samas puudub teadmine, kas ja kui tasakaalustatult õpikud ja muud õppematerjalid neid teemasid kajastavad. Seetõttu on oluline analüüsida Eesti kirjastuste pakutavaid õppematerjale, et toetada LGBT+ teemade tasakaalustatud käsitlemist ja ajendada dialoogi antud teemal.

Magistritöö eesmärk on välja selgitada, kuidas ja mil määral kajastatakse LGBT+ teemasid inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalides ning millised marginaliseerimisvastased strateegiad neis esinevad.

Uurimiseesmärgi saavutamiseks püstitati neli uurimisküsimust:

1. Missuguseid partnerlussuhetega ja LGBT+ seotud teemasid käsitletakse inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide tekstides?
2. Mil määral kajastatakse partnerlussuhetega ja LGBT+ seotud teemasid inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide tekstides?
3. Kuidas ja mil määral on LGBT+ individid ja suhted kajastatud inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide illustratsioonides?
4. Milliseid strateegiaid kasutatakse õppematerjalides LGBT+ teemade marginaliseerimise vastu?

3. Metoodika

Valim

Uurimuse valim moodustati kõikse valimi põhimõttel. See annab representatiivse pildi üldkogumist ning võimaldab üldistada tulemusi (Gentles, Charles, Ploeg & McKibbin, 2015; Rämmer, 2014a). Kõikse valimi puhul kuuluvad valimisse kõik populatsiooni liikmed (Rämmer, 2014a). Kõikse valimi kasuks otsustati, sest puudub ülevaade inimeseõpetuse õppematerjalides

kajastatavast LGBT+ teemadest. 2011. aastal rakendati Eestis uus riiklik õppekava ja sellega kaasnevalt valmisid uued õppematerjalid. Peale uue õppekava rakendamist on ilmunud neljalt kirjastuselt (Avita, Koolibri, Maurus ja Skriibus) inimeseõpetuse aine käsitlemiseks kokku 44 nimetust õppematerjale (vt lisa 1). Töös analüüsiti kõiki 2011-2019 aastatel ilmunud inimeseõpetuse riikliku õppekava I-III kooliastme õpikuid ja tööraamatuid, töövihikuid ja lisamaterjale (sealhulgas õpetajaraamat, kontrolltööde materjalid, lisatöölehed). I kooliastmes 11 õpikut ja tööraamatut, 6 töövihikut ja 2 lisamaterjali. II kooliastmes 5 õpikut, 5 töövihikut, 3 lisamaterjali. III kooliastmes 6 õpikut ja 6 töövihikut. Kokku analüüsiti kolme kooliastme õppematerjalide peale 3432 lehekülge – 2064 õpiku ja tööraamatu lehekülge, 1089 töövihiku lehekülge ja 279 lisamaterjali lehekülge. Õppematerjalides leidsid tekste, ülesannete juhiseid ja visuaale, mida analüüsiti magistr töö eesmärgist ja uurimisküsimustest lähtuvalt.

Andmekogumine

Õppematerjalide sisu hindamiseks loodi andmekogumismudel, mis koostati Smestad (2018) väljatöötatud uurimisinstrumendi alusel. Smestadi (2018) uurimisinstrumendi sobivust õpikute analüüsimisel on välja toonud ka teised autorid (Council of Europe, 2020; Kumpumäki, 2020; Leinonen, 2020), mistõttu võeti see aluseks käesolevas uurimistöös. Eelnimetatud tööst valiti selle töö andmekogumise mudelisse 5 kategooriat magistr töö uurimisküsimustest lähtuvalt. Andmekogumise analüüsikategooriad olid: pildid, tekstid, strateegiad (vt lisa 2).

Andmekogumise mudeli kategooriad olid:

- LGBT+ teemade kirjeldamine tekstides
- LGBT+ teemade hulk õppematerjalide tekstides
- Visuaalide kasutamine suhete kirjeldamiseks
- Visuaalide kasutamise hulk suhete kirjeldamiseks
- Strateegiate kasutamine marginaliseerimise vastu

Kvalitatiivne ja kvantitatiivne andmekogumine viidi läbi kahel korral 2-kuulise vaheajaga, et tagada uuringu usaldusväärsus ehk reliaablus. Viimane viitab eelkõige uuringu korratavusele (Rämmer, 2014b). Kahekordselt loendatud andmed klappisid 96% ulatuses. Kui andmed ei klappinud, loendati andmed uuesti, et saavutada kodeerijasisene kooskõla.

Andmeid koguti õpikute, töövihikute ja lisamaterjalide kõikidelt lehekülgedelt. Õpiku

tekstide alla kuulusid põhitekst, lisatekst, ülesannete juhendid, näidissituatsioonide kirjeldused, pildi allkirjad ja tekstide pealkirjad. Piltide alla kuulusid teemapildid, joonistused ja ülesannete pildid.

Andmeanalüüs

Õppematerjale analüüsiti, kasutades kvantitatiivset ja kvalitatiivset induktiivset sisuanalüüsi. Kvalitatiivset sisuanalüüsi kasutati sisulise analüüsi puhul ja kvantitatiivset sisuanalüüsi, kui uurimisküsimuste vastused eeldasid arvulisi tulemusi (Williams, 2007). Kvalitatiivne sisuanalüüsi puhul keskenduti teksti tähendusele, püüdes sisu kategooriate abil rekonstrueerida (Kalmus, Masso & Linno, 2015). Kvantitatiivses analüüsis loeti kokku õppematerjalidest need laused ja pildid, kus oli märkeid partnerlussuhete kohta. Seejärel loeti, mitu lauset ja visuaali käsitles spetsiifiliselt LGBT+ temaatikat. Pärast arvandmete leidmist analüüsiti õppematerjalide tekste kvalitatiivselt.

Andmeanalüüsi etapid olid:

- 1) Iga õppematerjali puhul loeti kokku põhitekstist, lisatekstidest, ülesannete juhenditest, näidissituatsioonide kirjeldustest, piltide allkirjadest ja tekstide pealkirjadest kõik laused, kus oli märkeid partnerlussuhete või seksuaalsete identiteetide kohta. Märgete hulka loeti seksuaalsete identiteetide mainimist, paarisuhete osalejate kirjeldamise puhul sooneutraalsete väljendite (armsam, kallim, partner) kasutamist, teksti tegelase kirjeldust kiindumisest teise tegelase vastu. Pärast loendamist liideti igast peatükist saadud andmed kokku, et selgitada välja arvandmed kogu õppematerjali mahus. Leitud lausete hulgast loeti kokku laused, kus oli spetsiifiliselt mainitud seksuaalseid identiteete (heteroseksuaalne, homoseksuaalne, biseksuaalne, aoseksuaalne, transseksuaalne). Lõpuks loeti igast õppematerjalist kokku kõik laused, kus oli märkeid seksuaalõiguste- ja kohustuste kohta või esitati väiteid, et inimesi ei tohiks diskrimineerida seksuaalse, soolise vms identiteedi alusel. Õppematerjalide tekstidest loeti kokku laused, kus oli paarisuhete osalejate kirjeldamise kohta kasutatud sooneutraalseid väljendeid (armsam, kallim, partner). Eesmärgiks oli identifitseerida strateegiaid marginaliseerimise vastu. Õppematerjalidest leitud lausete hulgast saadud andmed liideti pärast loendamist kokku, arvandmete välja selgitamiseks kogu õppematerjali mahus.

- 2) Pärast arvandmete saamist analüüsiti samu lauseid kvalitatiivselt, et saada teada, milliseid LGTB+ seotud teemasid õppematerjalides esines. Leitud andmete põhjal moodustus induktiivselt neli kategooriat (seksuaalsus, seksuaalne orientatsioon, transseksuaalsus ja erinevust väärtustav liikumine).
- 3) Iga õppematerjali puhul loeti kokku teemade, joonistuste ja ülesannete piltide hulgast visuaalid, mis märkisid partnerlussuhteid. Märgete hulka kuulusid perekond, kätest kinni hoidmine, suudlemine, kaisutamine. Visuaalides esinevaid suhteid on raske hinnata, sellepärast, et ei tea inimese identiteete ja pole õiglane eeldada inimese sugu pildi põhjal. Siiski võib pealtnäha hinnata, mida soovitakse visuaalidega kajastada ja reflekteerida. Illustratsioone analüüsiti kvalitatiivselt, et identifitseerida inimese kujutise füüsilisi omadusi, tegevuspaik, tegevus ja/või inimese kujutise juures kasutatud värve. Lisaks võeti visuaalide analüüsimisel arvesse konteksti selle visuaali juures. Näiteks vaadati, kas tekstis mainitakse heteronormatiivset suhet või meeldimist, mõnda kindlat seksuaalset identiteeti või LGBT+ seotud temaatikat.

Kvalitatiivse andmeanalüüsi puhul on oluline uurija enesereflektiivsus. See tähendab, et uurija näitab refleksiooni kaudu nii teadlikkust ja võimalikku mõju uurimistulemustele (Strömpel, 2020). Andmeanalüüsi käigus kirjeldas uurija oma tegevust, valikuid, kahtlusi, otsuseid oma uurijapäevikus. Kahtluste korral läks töö autor tagasi allikate juurde (korduv õppematerjalide ülelugemine), et tõsta uurija tähelepanelikkust ja analüüsida õppematerjalide analüüsimise ajal tekkinud eetilisi dilemmasid (Strömpel, 2020).

Antud magistritöö kirjutamisel jälgiti üldiseid uurijaeetika põhimõtteid. Autori eesmärgiks oli anda andmeanalüüsi tulemustest ülevaade objektiivselt, hoolimata sellest, et tulemused on seostatud konkreetse õppematerjaliga. Objektiivse ülevaate andmine tagab tulemustest tõese ülevaate saamise. Samuti pidas autor oluliseks, et osapooltel oleks tulemustest kasu ja anda asjalikke ettepanekuid. Õppematerjalidest leitud andmeid ei avalikustatud ega jagatud kolmandate osapooltele (Tartu Ülikooli eetikakeskus, s.a.)

Tulemused

Järgnevalt esitatakse tulemused uurimisküsimustest lähtuvalt. Tulemuste paremaks kirjeldamiseks ja süstematiseerimiseks on kõik analüüsitud õppematerjalid nummerdatud (vt lisa 1).

Esimeseks uurimisküsimuseks oli: Missuguseid partnerlussuhetega ja LGBT+ seotud teemasid käsitletakse inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide tekstides?

Esiteks uuriti, mitu õppematerjali sisaldas seksuaalsusega ja partnersuhetega seotud materjali. Seksuaalsuse ja partnerlussuhetega seotud sisu leidis 16 õppematerjalis (36,36%). I kooliastmes kahes õpikus, II kooliastmes kahes õpikus, kahes töövihikus ja ühes õpetajaraamatus, III kooliastmes viies õpikus ja neljas töövihikus. Täpsemalt uuriti, mitu õppematerjali ja mitu lehekülge sisaldas spetsiifiliselt LGBT+ teemasid kajastavat sisu. Spetsiifiliseks LGBT+ materjaliks loeti maininguid seksuaalvähemuste kohta. Kõikidest õppematerjalidest neljas (9,09%) oli spetsiifiliselt mainitud LGBT+ seotud teemasid. Spetsiifilist LGBT+ materjali sisaldas III kooliastme neljas õppematerjal (33,33%) – kõikidest III kooliastme 700st õpiku lehekülgedest kolmel (0,43%) leheküljel ja 418st töövihiku lehekülgedest neljal (0,96%) leheküljel.

Õppematerjalide kvalitatiivse analüüsi tulemusena kujunes neli peamist kategooriat: seksuaalsus, seksuaalne orientatsioon, transseksuaalsus ja erinevust väärtustavad liikumised, vt tabel 1.

Tabel 1. LGBT+ seotud teemad õppematerjalides

Kategooriad	Alakategooriad	Leidumus õppematerjalides
Seksuaalsus	Seksuaalsuse kirjeldamine	10, 17
	Küsimused seksuaalsuse kohta	10, 17, 32, 38
	Seksuaalsuse trepiastmed	17, 32, 38
Seksuaalne orientatsioon	Seksuaalse orientatsiooni kirjeldamine	10, 17,
	Erinevate seksuaalsete orientatsioonide nimetamine	10, 17, 32, 38
	Kinsey skaala	32
	Võrdlus loomariigiga	32
Transseksuaalsus	Transseksuaalsuse kirjeldamine	17
Erinevust väärtustav liikumine	Projekt „Erinevus rikastab“	10

1.1. Seksuaalsus

Siin kirjeldatakse, mis on seksuaalsus. Selgitatakse, et seksuaalsus hõlmab endas mitmeid aspekte, sh seksuaalset orientatsiooni, suundumust, seksuaalset tõmmet, seksuaalseid tegevusi, laste saamist (10, lk 92; 17, lk 61).

Märkeid seksuaalsuse kohta leidub lisaks tekstidele ka õppematerjalides esitatud küsimustes (10, lk 92; 17, lk 62; 32, lk 58-59; 38, lk 46). Küsimusi esitatakse sellises võtmes, mis soodustaks arutelu, näiteks küsimused oma seksuaalsete eelistuste muutmise kohta, eneseväljenduse ja seksuaalsuse seose kohta, tavade kohta ja mis mõjutab seksuaalsust (10, lk 92; 17, lk 62; 32, lk 59; 38, lk 58).

Seksuaalsuse käsitlemisel on olulisel kohal seksuaalsuse arengu käsitlemine, mida selgitatakse seksuaalsuse trepiastmetena. Seksuaalsuse trepiastmed annavad ülevaate, kuidas kogeb inimene kiindumist teise inimese vastu ja milliseid olukordi ta kujutletavatel trepiastmetel kogeb. Viimaseks trepiastmeks loetakse valmisolekut seksuaalseks vahekorraks. Kuigi räägitakse erinevatest kogemustest, siis ei käsitleta, kuidas inimene mõistab oma seksuaalset orientatsiooni (17, lk 56; 32, lk 68-69; 38, lk 48-49).

1.2. Seksuaalne orientatsioon

Seksuaalsed orientatsioonid, mida õppematerjalide tekstides käsitletakse on: heteroseksuaalsus, homoseksuaalsus, biseksuaalsus, lesbi ja aoseksuaalsus. Selgitatakse, et seksuaalne orientatsioon on seksuaalne ja emotsionaalne külgetõmme teise inimese vastu, tuues sünonüümina välja mõiste „seksuaalne suundumus“ (10, lk 92; 17, lk 65).

Sarnaselt seksuaalsusele leidub ka seksuaalse orientatsiooni teemal küsimusi. Küsimused panevad õpilasi mõtlema, mis on seksuaalne orientatsioon (10, lk 92), kas seda on võimalik muuta (32, lk 58) ja analüüsima, milline on seksuaalvähemuste olukord tänapäevases ühiskonnas (10, lk 92; 17, lk 66; 32, lk 59).

Õppematerjalides leidis üksikuid märkeid ka teistestki teemadest, seoses seksuaalsete orientatsioonidega. Avita 8. klassi töövihiku II osas (2013) tuuakse välja Kinsey skaala, kus inimesel on end võimalik asetada hetero- ja homoseksuaalsuse skaalale. Ainukese näitena homoseksuaalsest suhtest õppematerjali tekstis esineb kirjeldus pudelninadelfiinide geipaari suhtest (32, lk 59).

1.3. Transeksuaalsusega seotud teemad

Transseksuaalsete teemade juures kirjeldatakse, mida tähendab olla transseksuaalne.

Kasutatakse kahte mõistet, kui käsitletakse transseksuaalsust – „sooidentiteet“ ehk sooline enesemääratlus ja „bioloogiline sugu“. Selgitatakse, et kui inimese sooidentiteet ja bioloogiline

sugu erinevad teineteisest, siis on tegemist transseksuaalse indiviidiga, kuid piisab ka sooidentiteedi omakstunnistamisest. Tuuakse välja, et soovi korral on inimesel võimalik muuta oma keha, et seda lähemale viia oma sooidentiteedile (32, lk 65).

1.4. Erinevust väärtustav liikumine

Avita 8. klassi õpiku II osas (2013) kirjeldatakse projekti, mille osa oli kampaania „Erinevus rikastab“, mille eesmärk oli homofoobia ja rassismi vastu võitlemine. Projekti käigus korraldati konverents ja linnaruumi pandi üles plakatid võrdse kohtlemise teemadel (Käsper, 2010).

Teiseks uurimisküsimuseks oli: Mil määral kajastatakse partnerlussuhetega ja LGBT+ seotud teemasid inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide tekstides?

Tulemused on koondatud tabelisse 2, kust ilmneb, et seksuaalsuse ja partnerlussuhetega seotud materjali leidub peamiselt kolmandas kooliastmes ja rohkem õpikute ja tööraamatute tekstides kui töövihikute ja lisamaterjalide tekstides. Kokku esines õpikute ja õppematerjalide lehekülgedel 1,46%, töövihikute lehekülgedel 0,73% ja lisamaterjalide lehekülgedel 0,93% seksuaalsuse ja partnerlussuhetega seotud materjali.

Tabel 2. Seksuaalsusega ja partnersuhetega seotud materjalide leidumus õppematerjalides

Kooliaste	Õpikud ja tööraamatud			Töövihikud			Lisamaterjal		
	Eksemplarid	Lk kokku	Seksuaalsus ja parterlusuhted	Eksemplarid	Lk kokku	Seksuaalsus ja parterlusuhted	Eksemplarid	Lk kokku	Seksuaalsus ja parterlusuhted
1.-3 klass	11	842	2	6	378	0	2	123	0
4.-6. klass	5	761	2	5	293	2	3	156	3
7.-9. klass	6	700	33	6	418	6	0	0	0
Kokku	22	2518	37	17	1089	8	5	279	3

Tabel 3. Õppematerjalide jaotus kooliastme kaupa ja spetsiifilist LGBT+ materjali sisaldavad õppematerjalid

Kooliaste	Õpikud ja tööraamatud			Töövihikud			Lisamaterjal		
	Eksemplarid	LGBT+ eksemplarid	LGBT+ lk	Eksemplarid	LGBT+ eksemplarid	LGBT+ lk	Eksemplarid	LGBT+ eksemplarid	LGBT+ lk
1.-3. klass	11	0	0	6	0	0	2	123	0
4.-6. klass	5	0	0	5	0	0	3	156	3
7.-9. klass	6	2	3	6	2	4	0	0	0
Kokku	22	2	37	17	2	4	5	0	0

Tabelis 3 on välja toodud, kui mitmes õpikus ja tööraamatus, töövihikus ja lisamaterjalis esineb LGBT+ materjali. Lisaks on esitatud, palju esineb LGBT+ materjali nende eksemplaride lehekülgedel. LGBT+ materjali leidis ainult kolmanda kooliastme õppematerjalides, väljaarvatud lisamaterjalides. Õpikutes ja tööraamatutes ning töövihikutes esineb LGBT+ temaatikat sama paljudes õppematerjalides. Töövihikute lehekülgedel esineb LGBT+ materjali rohkem kui õpikute lehekülgedel, vastavalt 0,96% ja 0,43% lehekülgedest.

Kolmandaks uurimisküsimuseks oli: Kuidas ja mil määral on LGBT+ iniviidid ja suhted kajastatud inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide illustratsioonides?

Analüüsist ilmnes et, LGBT+ hulk kogu õppematerjalides leiduvate visuaalide hulgast on sarnaselt LGBT+ tekstide hulgale kogu õppematerjali tekstide hulgast minimaalne.

Tabel 4. Visuaalide kasutamine suhete kirjeldamiseks õppematerjalides ja LGBT+ visuaalid

Kooliaste	Visuaalid	
	Visuaale kokku (partnerlussuhted)	LGBT+
1.-3. klass	21	1
4.-6. klass	1	0
7.-9. klass	29	2
Kokku	51	3

Tabelis 4 on esitatud, kui mitmetelt õppematerjalides leiduvatelt, partnerlussuhteid käsitlevatelt visuaalidelt on võimalik välja lugeda LGBT+ temaatikat. Visuaalide alla loeti teemapildid, joonistuste ja ülesannete pildid. Partnerlussuhteid märgiti visuaalidega I kooliastmes kokku kuues õppematerjalis, II kooliastmes kolmes õppematerjalis ja III kooliastmes

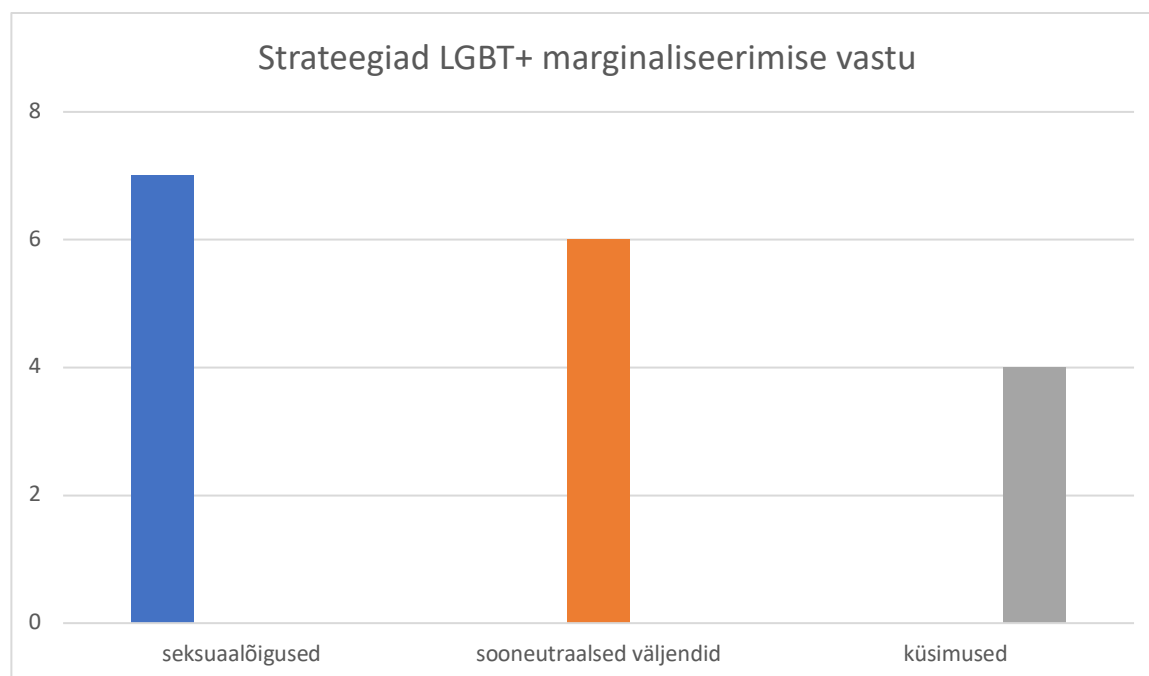
kaheksas õppematerjalis. Leitud 51st paarisuhteid esitavatest visuaalist kolmelt (5,88%) on võimalik välja lugeda LGBT+ suhteid või temaatikat.

Peamiselt esitatakse partnerlussuhteid heteronormatiivsuse mõju all. Piltidel on näha käsi hoidmas, suudlemas või kaisutamas omavahel mehi ja naisi. Mitmel pildil on kujutatud, kuidas mees ja naine vaatavad teineteisele otsa või mees hoiab naisel kätt ümber, sümboliseerimaks suhet või meeldimist (8, lk 52; 9, lk 28-29; 10, lk 93, 95; 16, lk 135; 17, lk 54, 56, 58, 61, 68, 69, 71, 72, 76, 88, 90; 35, lk 29; 37, lk 57; 38, lk 40). Visuaalide hulgas esineb ka illustratsioone traditsioonilistest perekondadest (ema, isa, lapsed) (1; 2, lk 20; 8, lk 52; 12; 18; 20, lk 3, 14; 22). Kolmes õppematerjalis käsitletakse teemat, kus perre sünnib uus laps ja visuaalidel on näha ka traditsioonilist pere vastsündinu ja ema ümber (12; 2, lk 20; 17, lk 61).

LGBT+ teemalisi visuaalse esineb kahes õppematerjalis. Kokku leiti 3 visuaali. LGBT+ temaatikat võib välja lugeda sarnaselt heteronormatiivsetele visuaalidele illustratsioonides perekonna kohta ja, kus kaks samasoolist inimest hoiavad teineteise ümber kinni, sümboliseerides suhet või meeldimist. Mauruse 2. klassi tööraamatus (2018) on toodud välja pildid erinevate perekondade kohta, sealhulgas pilt perest, kus vanemateks on pealtnäha kaks naisterahvast (18). Avita 8. klassi töövihiku II osas on pilt noormehest hoidmas ümbert kinni teisest noormehest. Samas õppematerjalis on pilt „Erinevus rikastab“ projekti plakatist, kus on kirjas, milliseid rolle üks naisterahvas kannab ja ühe mõistena on tema kohta esitatud „lesbi“ (32, lk 59).

Neljandaks uurimisküsimuseks oli: Milliseid strateegiaid kasutatakse õppematerjalides LGBT+ teemade marginaliseerimise vastu?

Analüüsi tulemusena selgus kolm peamist strateegiat, mida on õppematerjalides kasutatud marginaliseerimise vastu: seksuaalõigused, sooneutraalsed väljendid, küsimuste küsimine, vt joonis 1.

Joonis 1. Strateegiad LGBT+ marginaliseerimise vastu õppematerjalides

Joonisel 1 on kujutatud strateegiad, mida leiab LGBT+ teemade marginaliseerimise vastu. Tabelist nähtub, et seitsmes õppematerjalis käsitleti seksuaalõigusi. Peamiselt kirjeldatakse, et kõikidel inimestel on võrdsed seksuaalõigused ja partnerlussuhete puhul kasutatakse neutraalseid väljendeid, selle asemel et osapoolte poole pöörduda väljenditega poiss-sõber/tüdrusõber. Lisaks küsitakse õpilastelt küsimusi, mis panevad neid antud teemat sügavamalt analüüsima.

Mitmes õppematerjalis käsitletakse seadusi, mis seksuaalvähemusi kaitsevad (nt võrdse kohtlemise seadus) (5, lk 56; 10, lk 92; 17, lk 63-64; 32, lk 58-59; 38, lk 41). Sarnaselt, tuuakse välja, et diskrimineerimine on seadusega karistatav. Koolibri 8. klassi õpikus (2012) kirjutatakse, et „sul on õigus lugupidavale kohtlemisele- näiteks olla kaitstud kiusamise, tõrjumise, või solvamise eest soo, seksuaalse erinevuse vms alusel“ (lk 63). Lisaks seksuaalõigustele mainitakse, et inimestel on õiguste kõrval ka kohustused ning tuuakse välja näitlikke tegevusi (5, lk 56; 17, lk 63-64; 38, lk 41). Teemat seostatakse ka igapäevaeluga, küsides milline on olukord Eestis seksuaalõigustega ja suhtumine mitte-heteroseksuaalsetesse inimestesse (17, lk 63-64; 38, lk 58). Õpilastele kinnitatakse, et seksuaalsus on individuaalne ja kõigil on võrdsed õigused ja kellelgi pole õigust teise inimese seksuaalsust diskrimineerida (5, lk 56; 17, lk 63-64; 38, lk 41; 44, lk 49). Sarnaselt seksuaalõigustele, selgitatakse, et on olemas erinevaid perekondi. Mauruse

2. klassi tööraamatus (2018) on toodud välja pildid erinevate perekondade kohta, sealhulgas pilt perest, kus vanemateks on kaks naisterahvast (18).

Teise strateegiana kasutatakse intiimsuhete ja seksuaalsuse käsitlemise puhul paarisuhete osalejate kohta sooneutraalseid väljendeid. Väljendid, mida kasutatakse on: partner, väljavalitu, armsam, armastatu, kaaslane, ihaldatu, kallim, endale meeldiv inimene, mõlemad osapooled. Kõige rohkem kasutatakse mõisteid „partner“ ja „kaaslane“ (esinevad kolmes õppematerjalis), mõisteid „armastatu“, „armsam“ ja „väljavalitu“ kasutatakse kahes õppematerjalis, ja ülejäänuid mõisteid kasutatakse vastavalt ainult ühes õppematerjalis (8, lk 31; 9, lk 28-29; 14, lk 50; 16, lk 123, 129-137; 17, lk 16, 54-71; 44, lk 82-84)

Küsimused, mis panevad õpilasi arutama ja oma vastust põhjendama, soodustavad samuti marginaliseerimise vastaseid hoiakuid (10, lk 92; 18, lk 66; 32, lk 58-59; 38, lk 58). Näiteks, Avita 8. klassi õpiku II osas (2013) palutakse õpilastel vastata järgnevatele küsimustele: „Kas sinu arvates võib inimest halvasti kohelda, kui ta on homoseksuaalne? Miks? Millised on homoseksuaalsusevastaste põhilised argumendid? kas sa oled nendega nõus?“ (lk 92). Koolibri 8. klassi õpikus (2012) esinevad küsimused, „Millised seksuaalõigused on Eestis paremini tagatud, millised mitte? Põhjenda. Too selle peatüki valguses mõni näide ümbritsevat elust, kus ei ole arvestatud inimeste seksuaalõigustega.“ „Miks“ ja „kuidas?“ panevad õpilasi analüüsima seksuaalõigusi Eesti kontekstis ja võimaldavad õpilastel oma kogemusi ja teadmisi rakendada.

Arutelu

Magistritöö eesmärk oli välja selgitada, kuidas ja mil määral kajastati LGBT+ teemasid inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalides ning millised marginaliseerimisvastased strateegiad neis esinesid. Järgnevas peatükis arutletakse olulisemate tulemuste üle uurimisküsimustest lähtuvalt ning analüüsitakse tulemusi varasemate uuringute võrdluses.

Esimeseks uurimisküsimuseks oli välja selgitada missuguseid partnerlussuhetega ja LGBT+ seotud teemasid käsitletakse inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide tekstides. Tulemuste põhjal selgus, et Eesti inimeseõpetuse riikliku õppekavaga seotud I-III kooliastme õppematerjalid käsitlevad peamiselt LGBT+ teemadega seotult erinevaid identiteete (heteroseksuaalne, homoseksuaalne, biseksuaalne, aoseksuaalne, transseksuaalne). Nelson (2016) selgitab, et see on üks viis, kuidas LGBT+ seotud materjali esile tuua. Samas ei ole seksuaalsete orientatsioonide pelgalt mainimine piisav seksuaalhariduse eesmärkide saavutamiseks. Oluline

lisada ka informatsiooni LGBT+ indiividide ja nende perekondade kohta (Jennings & Macgillivray, 2011).

Õppematerjalide analüüsi käigus selgus, et kuigi materjalides kirjutatakse, kuidas inimeste seksuaalsus areneb, ei selgitata, kuidas tekib arusaam oma seksuaalsest orientatsioonist. Samuti ilmnes analüüsi tulemustest, et tekstides, visuaalides ja näidetes domineerisid heteronormatiivsed (mees-naine) suhted. Sarnasele tendentsile viitavad ka Kumpumäki (2020) ja Leinonen (2020), kes osutavad, et heteronormatiivsus esineb nii kasutatud terminites kui heteroseksuaalsete suhete kajastamises peremudeleid ja pereliikmeid käsitlevates tekstides. Moore (2020) kirjeldab, et heteroseksuaalsuse kajastamine ja märkimine suurendab teiste seksuaalsete identiteetide kustutamist ja vaigistamist. Heteronormatiivsus võib mõjutada negatiivselt õppetöövälisest suhtlusest klassiruumis, näiteks vestlusi nädalavahetuste plaanide kohta. Seksuaalsete orientatsioonide käsitlemine soodustaks kriitilist mõtlemist ja enesemääratlemist õppematerjalides käsitletava sisu üle (Gray, 2013).

Õppematerjalides kasutatakse LGBT+ akronüümis T tähistamiseks läbivalt mõistet „transseksuaalsus“, kuigi see tähistab transsoolisi inimesi (Eesti LGBT Ühing, *s.a.*), Mõiste „transseksuaalsus“ on vanem mõiste, mis pärineb meditsiinivaldkonnast (GLAAD Media Institute, *s.a.*), sellel pole midagi pistmist seksuaalsusega, vaid täpsemalt oma bioloogilise soo vahetamisega, kuid mõiste „transsoolisus“ hõlmab identiteete ja soolist väljendust (Bettcher, 2015; GLAAD Media Institute, *s.a.*). „Transsoolisuse“ mõistet on kasutatud vastandiks transsoolisusele (Bettcher, 2015). Mõiste „transsoolisus“ on eelistatum mitte-binaarse sooidentiteediga inimeste poolt (GLAAD Media Institute, *s.a.*). Õppematerjalides kasutatakse mõistet „transseksuaalsus“ inimese identiteedi kirjeldamiseks, kes ei identifitseeri end binaarse (mees-naine) sookäsitluse spektrumil (kelle sotsiaalne sugu ei vasta bioloogilisele soole), ehkki sobilikum oleks antud kontekstis kasutada mõistet „transsoolisus“. Antud arutelus kasutatakse edaspidi mõistet „transsoolisus“, sest soovitakse kasutada kaasaegsemat terminit, ehkki mõistet „transseksuaalsus“ kasutati läbivalt analüüsitud õppematerjalides.

Paraku käsitletakse transsoolisusega seotud teemasid õppematerjalides vähem kui seksuaalsete identiteetidega seotud teemasid. Transsoolisuse kirjeldamisel kasutatakse mõisteid „bioloogiline sugu“ ja „sotsiaalne sugu“. Antud mõistete käsitlemise puhul kasutatakse binaarselt kahte sugu (mees ja naine). Sellist käsitlust kasutatakse tekstides ja näidetes, kus kirjeldatakse tõmmet ja meeldimist teise inimese vastu. Näiteks, poisile meeldib tüdruk ja ta soovib temale

seda väljendada. Jäetakse kõrvale muud soolised identiteedid, näiteks mittebinaarne, asooline, bisooline ja *genderfluid*. Kui õpikutes räägitakse soostereotüüpidest, siis nende käsitlemisel ei räägita transsoolisuse teemadest. Transsoolisuse teemade kõrvalejätmine või minimaalne käsitlemine jätab täiesti kõrvale juba niigi marginaliseeritud ühiskonnagrupi osa. See omakorda mõjutab aga ühiskonna heaolu ja inimeste toimimist väljapool koolikeskkonda (Gray, 2016). Binaarne sookäsitlus sisendab ja tugevdab õppematerjali kasutajas soostereotüüpe ja ühiskonnas aktsepteeritud vaateid (Jones, 2016). „Meeste ja naiste“ mitmekülgsus ja erineva sooidentiteediga inimesed jäetakse teadvustamata (Rédai, 2019) ning ainult binaarse soolisuse esitamine jätab kõrvale muud identiteedid. Eesti õppematerjalides võib transsoolisuse teemadele olla vähe tähelepanu pööratud ja kasutamisel olla aegunud termin, sest transsoolisuse teemasid ja transsoolisi inimesi pole palju kajastatud ühiskonnas õppematerjalide loomise ajal, kuigi ajapikku on need teemad aina rohkem pildis.

Ehkki õppematerjalides võib LGBT+ teemasid olla vähesel määral kajastatud, ei tähenda see, et need teemad ei tule esile klassiruumis. Kui õpilasel on kogemusi LGBT+ teemadega, siis võib eeldada, et nad võivad neid teemasid tõstatada (Moore, 2016).

Teise uurimisküsimusega otsiti vastust küsimusele, mil määral kajastatakse partnerlussuhetega ja LGBT+ seotud teemasid inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide tekstides. Selgus, et partnerlussuhete ja seksuaalsusega seotud materjali leidis kokku kuueteistkümnes õppematerjalis, millest neljas õppematerjalis leiti viiteid LGBT+ teemadele. LGBT+ materjali leidis ainult Eesti inimeseõpetuse III kooliastme õppematerjalide tekstides, varasemate kooliastmete materjalides mitte. Läbitöötatud materjalidest (III kooliastme 700st õpiku lehekülgedest ja 418st töövihiku lehekülgedest) leidis LGBT+ temaatikat kokku kaheksal leheküljel. Õpikutes ja töövihikutes leidub LGBT+ materjali 1-2 leheküljel, kokku alla 1% lehekülgedest, vastavalt 0,43% ja 0,96% lehekülgedest. Sarnast tendentsi on kirjeldatud ka välismaal läbiviidud õppematerjalide analüüside tulemustes (Smestad, 2018; Temple, 2014), seega kinnitavad antud töö tulemused varasemate uuringute järeldusi. Kuigi kõigis uuringutes pole välja toodud, mil määral õppematerjalid sisaldavad LGBT+ temaatikat, siis erinevad autorid rõhutavad just õppematerjalides esinevat heteronormatiivsust (Gray, 2013; Ruiz-Cecilia *et al.*, 2020; Salami & Ghajarieh, 2015). Kõige enam leidis LGBT+ materjali Ameerika Ühendriikide õppematerjalides, kus see ulatus 75%-ni analüüsitud õppematerjalidest (Hawkins, 2012). Samas Nelson (2019) ei leidnud ühtegi märget LGBT+ teemadest Kanada õppematerjalides. Oluline on

märkida, et Hawkinsi (2012) analüüsitud Ameerika Ühendriikide õppematerjalides leidis ainult 0.0006% lehekülgedest (55 lehekülge 8874 leheküljest) LGBT+ materjali. Sarnaselt antud töö tulemusele, mille kohaselt leidis LGBT+ materjali vanematele kooliastmetele mõeldud õppematerjalides, kirjeldas sama tendentsi ka Smestad (2018) Norra õpikute analüüsi tulemustes.

Inimeseõpetuse ainekava sätestab, et seksuaalsuse ja partnersuhetega seotud õpitulemused peaksid õpilased saavutama III kooliastme lõpuks, mida toetab fakt, et antud teemasid leidis just enamjaolt III kooliastme inimeseõpetuse õppematerjalides. Siiski käsitletakse erinevuste aktsepteerimist, perekondade erinevusi ja armastust I ja II kooliastmes (Põhikooli riiklik õppekava, 2011). Adekvaatne seksuaalkasvatus peaks koolides toimuma juba nooremas vanuseastmes. Kui me edastame noortele mugavas keskkonnas adekvaatset infot seksuaalsuse teemadel, siis seda tõenäolisemalt tekivad neil turvalised seksuaalharjumused (Guzmán, Schlehofer-Sutton, Villanueva, Stritto, Casad & Feria, 2003). Cacciatore (2007), Haberland ja Rogow (2015) ning Tervise Arengu Instituut (*s.a.*) tõdevad, et noored vajavad adekvaatset ja eakohast seksuaalkasvatust juba väiksest peale. Õppematerjalide ja kirjastajate teadlikkus ja eelarvamused võivad olla põhjuseks, miks õppematerjalides esineb heteronormatiivsust. Vanemad õpilased on küpsemad seksuaalhariduslike teemade üle arutama kui nooremad, mis toob kaasa seksuaalhariduslike teemade puudulikkuse I ja II kooliastmes.

Kolmanda uurimisküsimuse eesmärgiks oli teada saada kuidas ja mil määral on LGBT+ iniviidid ja suhted kajastatud inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide illustratsioonides? Uurimustulemustest ilmnes, et sarnaselt tekstidele ja näidetele ei kajasta LGBT+ suhteid ja teemasid üldjuhul ka õppematerjalide illustratsioonid. Küll aga ilmnes tendents, kus pildidel esitatakse tegelasi soostereotüüpilisel viisil. Märke heteroseksuaalsusest leidub illustratsioonidel, kus kajastatakse heteronormatiivseid suhteid, näiteks kujutati peamiselt suhetes või intiimsetes olukordades mees- ja naistegelasi, olenemata vanusest. Ka Wilmot ja Naidoo (2014) toovad oma analüüsis välja, et heteroseksuaalsus avaldub visuaalides, kus illustreeritakse erinevaid perekondi ja esitatakse stereotüüpseid soorolle, tugevdades nii valitsevaid soorolle ja heteronormatiivsust. Sama tendentsi kirjeldab Kumpumäki (2020), lisades, et visuaalides esines heteronormatiivsust rohkem kui õppematerjalide tekstides. Antud magistr töö käigus analüüsitud õppematerjalides leidis pilte erinevatest peremudelitest, teistest rassidest ja kultuuridest pärit inimestest, kuid puudusid visuaalid LGBT+ identifitseerivatest iniviididest, teemadest (nt vikerkaare lipp) ja transsoolistest inimestest. LGBT+ teemade puhul esines vaid

kaks pilti, kus pildil oli kujutatud LGBT+ indiviide (ühel naistegelased ja teisel meestegelased). Kahel visuaalil on tegemist projekti „Erinevus rikastab“ plakatitega, kus on viidatud mitteheteroseksuaalsusele, näiteks kasutatud sõna „lesbi“. Deckman jt (2018) kirjeldavad, et kaasaegsetes õppematerjalides esineb siiski mitmekesisemaid illustratsioone (mees- ja naistegelasi kajastati võrdselt; esines rohkem visuaale erinevatest rassidest inimestest), kuid puudusid üheselt mõistetavatest illustratsioonidest samasooliste suhetest ja transsoolisea identifitseerivatest inimestest. Mittedomineerivate ühiskonnagruppide vähene kajastamine on mitmetähenduslik, näidates, et mingid mitmekesisuse aspektid on rohkem aktsepteeritud kui teised (Deckman *et al.*, 2018). Visuaalid valitakse tekstide põhjal, seega on illustratsioonid sõltuvad nende kõrval olevast tekstist. LGBT+ teemasid leidub tekstides vähe, seega me ei saa eeldada ka vastupidist illustratsioonidest (Kumpumäki, 2020). LGBT+ visuaalide väheses osas õppematerjalides võib sarnaselt tekstidele tuua esile erinevaid murekohti. Nelson (2019) toob välja LGBT+ visuaalide puudumise probleemkohtadeks negatiivse mõju LGBT+ noortele ja situatsiooni, kus õpetajad peavad ise looma materjali LGBT+ teemade käsitlemiseks. Õpilaste jaoks on oluline mitmekülgsed visuaalide nägemine. Visuaalid mõjutavad õppetulemusi, õpimotivatsiooni ja mõjuvad tugevamalt kui õppematerjalis kirjutatu (Zagumny & Richey, 2012). Puudus LGBT+ visuaalidest võib tuleneda põhjusest, et normatiivseid pilte on kergem kasutada teemade visualiseerimiseks.

Neljanda uurimisküsimuse eesmärgiks oli välja selgitada, milliseid strateegiaid kasutatakse õppematerjalides LGBT+ teemade marginaliseerimise vastu. Analüüsi tulemustest selgus, et peamise strateegiana kasutatakse marginaliseerimise vastu seksuaalõiguste käsitlemist. Selle hulgas käsitletakse nii seaduseid kui ka diskrimineerimist ja sellega seotud karistusi. See annab õppematerjali kasutajale esmase teadmise, millised õigused neil on seoses seksuaalsusega. Eesti Seksuaaltervise Liit (*s.a.*) kirjeldab, et “seksuaalõigused on inimõiguste osa, mida on teistel inimestel kohustus jälgida ja rakendada riigi praktikates” (para 1-2). Ehkki tänapäeval võib olla seksuaalvähemuste olukord Eestis parenenud, siis võib teatud huvigruppide poolt esineda vastukaja (Eesti Seksuaaltervise Liit, *s.a.*). Rédei (2019) selgitab, et seksuaalsust ei peaks käsitlema koolikeskkonnas ainult formaalse hariduse võtmes, vaid ka näiteks õppekava välises tegevustes, huvitöös ning õpetajate ja haridustöötajate koolituses. Õpetajate jaoks peaks olema oluline õpilase emotsionaalne ja füüsiline turvalisus koolis (Apple, 2004). Õpilaste heaolu tagamiseks on oluline rääkida diskrimineerimisest ja tolerantsuse tugevdamine.

Teiseks ilmnes, et tekstides, kus kirjeldatakse teineteisele meeldimist kasutatakse sooneutraalseid väljendeid, näiteks armsam, partner ja kallim. Sooneutraalsete väljendite kasutamine soodustab soostereotüüpide ja diskrimineerimise vähendamist ja aitab kaasa võrdõiguslikkuse tugevdamisele (Euroopa Parlament, 2018). Selliste terminite kasutamise puhul me ei omista teksti tegelasele või indiviidile sugu või seksuaalset orientatsiooni. Kui tavapärasel keelekasutuses kasutame ja õpime termineid, näiteks „poiss-sõber“, „tüdruk-sõber“ või „ema“, siis me ei omista nendele seksuaalseid orientatsioone, kuigi see on vastupidine LGBT+ kontekstis (Ruiz-Cecilia *et al.*, 2020).

Kolmandaks strateegiaks olid õppematerjalides kasutatavad küsimused. Eesti inimeseõpetuse õppematerjalides on LGBT+ teemade kohta mitmeid küsimusi, mis panevad õpilasi teemat oma sõnadega lahti seletama või analüüsima. Küsimuste küsimine paneb õpilasi teadmisi rakendama õpitava teema kohta (Ivić *et al.*, 2013), sh LGBT+ teemade kohta ja see suurendab ka LGBT+ noorte heaolu klassiruumis (Paiz, 2015). Teemade üle arutlemine ja õpetaja poolt küsimuste küsimine on väärtuslik õppetöö osa. Küsimused, mida küsitakse peaksid olema seotud teemaga, võimaldama teemat analüüsida, laiendada ja üle kanda ühiskonda (Ivić *et al.*, 2013). Küsimused ei tohiks olla kindla alatooniga või suunavad, mis pärsib erinevate vaatepunktide esiletoomist (Gray, 2013). Õpetajad peaksid õpilastelt küsima küsimusi, mis paneb neid õpitu üle kriitiliselt mõtlema (Hickman, 2012). Quinlivan (2018) lisab, et küsimused seksuaalsuse ja soo kohta peaksid olema võimalikult avatud, et analüüsida kehtivaid normatiivseid hoiakuid.

Kui LGBT+ noor näeb, et õppematerjalides kajastatakse peamiselt ainult ühte narratiivi, siis see mõjutab negatiivselt nende eneseteadlikkust, - hinnangut ja -kindlust. Nad ei pruugi suhestuda tekstides ja illustatsioonides olevate tegelastega, mõistes, et nende identiteet ei ole koolikeskkonnas või ühiskonnas aktsepteeritud. Lisaks, see suurendab diskrimineerimist ja kiusamist koolikeskkonnas. Siiski võib see tekitada arutelusid klassiruumis identiteetide ja diskrimineerimise üle, mis omakorda toetab tolerantsuse kasvu ja vähendab valitsevaid stereotüüpe (Wylie, 2012). Seega LGBT+ teemade adekvaatsel käsitlemisel on oluline roll tolerantsuse suurendamisel ja LGBT+ noorte heaolu tagamisel, mida tugevdab ka õppematerjalides esinevad marginaliseerimisvastased strateegiad.

Kokkuvõttes, õppematerjalidel on suur roll, et teadvustada ja toetada teiste inimeste arvamuste aktsepteerimist (UNESCO, 2017). Õppematerjalid mõjutavad klassis tekkivat

diskursust ja esinevaid suhteid (Guerrettaz & Johnston, 2013). Õppematerjalid ja pädevad õpetajad on oluline kanal, et toetada LGBT+ noort tutvumisel ja ühenduse loomisel kohaliku LGBT+ kogukonnaga (Nelson, 2016).

Töö piirangud ja praktiline väärtus

Antud magistritööl on mitmeid piiranguid. Esiteks analüüsiti ainult inimeseõpetuse õppematerjale, seega ei saa tulemuste põhjal tehtud järeldusi üldistada teistes õppeinetes kasutusel olevatele õppematerjalidele. Kuigi eesmärgiks oli analüüsida õppematerjalide viimati toimetatud versiooni, osutus see mõne õppematerjali puhul võimatuks, mistõttu tuli analüüsida varasemat väljaannet. Uuemad versioonid võivad sisaldada kaasaegsemat informatsiooni, edastades ajakohaseid teadmisi (Walliman, 2017). Kolmandaks piiranguks võib lugeda autori subjektiivsust illustratsioonide analüüsimisel, sest iga pilt ei kajasta inimese identiteete ja alati pole võimalik hinnata, mis tähenduse illustratsiooni autor on sellel andnud (Kalmus, 2015).

Käesoleval tööl on rida praktilisi väljundeid. Selle tulemusi saavad kasutada nii inimeseõpetuse- kui teiste valdkondade õpetajad oma õpetamise üle reflekteerimiseks. Tulemusi saab rakendada inimeseõpetuse õpikute autorite ja retsensentide teavitamisel, et alkatada diskussiooni LGBT+ teemade tasakaalustatud kajastamise üle õppematerjalides. Samuti saab tulemusi tutvustada kirjastajatele nende rolli teadvustamiseks. Lisaks võib tulemusi tutvutada Haridus- ja Noorteametile (HARNO), kes edastab ja koostab üldhariduskoolidele kaasaegseid õppematerjale.

Antud magistritöös fookuseks olnud LGBT+ teemade käsitlemist saaks edasi uurida ka teiste valdkondade õppematerjalides. Edaspidi võiks uurida ka soostereotüüpide teematikat õppematerjalides ja milliseid strateegiaid kasutatakse soostereotüüpide vähendamiseks. Samuti võiks edasise uurimisteemana keskenduda õpetajate või õpilaste ootustele LGBT+ teemade kajastamisel õppematerjalides ja ainetunnis. Sealhulgas, võiks uurida ka kirjastajate rolli õppekirjanduse väljaandmisel.

Tänu sõnad

Täna väga oma juhendajat, Karmen Trasbergi, meisterliku juhendamise, edasiviiva tagasiside ja toetamise eest. Samuti tänan siiralt oma perekonda ja sõpru hoolivuse, kannatlikkuse ja järjepideva toetuse eest. Täna Tartu Kivilinna Kooli mõistva suhtumise eest õpingute perioodil.

Autorluse kinnitus

Kinnitan, et olen koostanud ise käesoleva lõputöö ning toonud korrektselt välja teiste autorite ja toetajate panuse. Töö on koostatud lähtudes Tartu Ülikooli haridusteaduste instituudi lõputöö nõuetest ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega.

Laura Raag

/allkirjastatud digitaalselt/

20.05.2021

Kasutatud kirjandus

- Ahmadi, A., & Derakhshan, A. (2016). EFL teachers' perceptions towards textbook evaluation. *Theory and Practice in Language Studies*, 6(2), 260-267.
- Bettcher, T. M. (2015). Intersexuality, Transgender, and transsexuality. In *The Oxford handbook of feminist theory* (pp. 407-427). Oxford: Oxford University Press.
- Behnke, Y. (2018). Textbook-Effects-and-Efficacy. In E. Fuchs & A. Bock (Eds.), *Palgrave Handbook of Textbook Studies* (pp. 383-398). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Brady, B., Asquith, N. L., Ferfolja, T., & Hanckel, B. (2020). Fear of Heterosexism Among Sexuality and Gender Diverse Staff and Students. *Journal of Interpersonal Violence*, 1-31. 10.1080/00918369.2019.1656032
- Browne, K., & Bakshi, L. (2016). *Ordinary in Brighton?: LGBT, activism and the city*. New York, NY: Routledge.
- Cacciatore, R. (2007). *Laste Seksuaalkasvatust*. Helsingi: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). Validity and reliability. In L. Cohen, L. Manion, & K. Morrison (Eds.), *Research methods in education* (pp. 133-166). New York, NY: Routledge.
- Council of Europe (2020). 1396th meeting of the Ministers' Deputies. Külastatud aadressil https://rm.coe.int/0900001680a123b2#_ftn1
- Deckman, S. L., Fulmer, E. F., Kirby, K., Hoover, K., & Mackall, A. S. (2018). Numbers are Just Not Enough: A Critical Analysis of Race, Gender, and Sexuality in Elementary and Middle School Health Textbooks. *Educational Studies*, 54(3), 285-302. 10.1080/00131946.2017.1411261
- Drost, E. A. (2011). Validity and reliability in social science research. *Education Research and perspectives*, 38(1), 105-123.
- Eesti LGBT Ühing (s.a.). Sõnastik. Külastatud aadressil <https://www.lgbt.ee/seksuaalsus>
- Eesti Seksuaaltervise Liit (s.a.). Seksuaalõigused. Külastatud aadressil <https://www.estl.ee/seksuaaltervis-ja-%C3%B5igused/seksuaal%C3%B5igused/>
- Euroopa Parlament (2018). Sooneutraalne keelekasutus Euroopa Parlamendis. Külastatud aadressil https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/187113/GNL_Guidelines_ET-original.pdf

- European Educational Publishers Group (s.a.). *Best European Learning Materials Awards. Evaluation Criteria*. Külastatud aadressil <https://www.belma-award.eu/Evaluation-Criteria.html>
- European Region of the International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association (2021). *Country Ranking*. Külastatud aadressil <https://www.rainbow-europe.org/country-ranking>
- European Union Agency for Fundamental Rights (2020). *EU LGBTI survey II. A long way to go for LBGTI equality*. Külastatud aadressil https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-lgbti-equality-1_en.pdf
- Ferfolja, T. (2007). Schooling cultures: institutionalizing heteronormativity and heterosexism. *International Journal of Inclusive Education*, 11(2), 147-162.
10.1080/13603110500296596
- Fields, X., & Wotipka, C. M. (2020). Effect of LGBT antidiscrimination laws on school climate and outcomes for lesbian, gay, and bisexual high school students. *Journal of LGBT Youth*. 10.1080/19361653.2020.1821276
- Finnish National Agency for Education (2016). *New national core curriculum for basic education: focus on school culture and integrative approach*. Külastatud aadressil <https://www.oph.fi/en/statistics-and-publications/publications/new-national-core-curriculum-basic-education-focus-school>
- Gautschi, P. (2018). Ideas and Concepts for Using Textbooks in the Context of Teaching and Learning in the Social Sciences and Humanities. In E. Fuchs & A. Bock (Eds.), *Palgrave Handbook of Textbook Studies* (pp. 127-140). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Gentles, S. J., Charles, C., Ploeg, J., & McKibbin, K. A. (2015). Sampling in qualitative research: Insights from an overview of the methods literature. *The qualitative report*, 20(11), 1772-1789.
- GLAAD Media Institute (s.a.). GLAAD Media Reference Guide – Transgender. Külastatud aadressil <https://www.glaad.org/reference/transgender>
- Gray, J. (2013). LGBT invisibility and heteronormativity in ELT materials, In J. Gray (Ed.) *Critical perspectives on language teaching materials* (pp. 40–63). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Gray, J. (2016). Language and non-normative sexual identities. In S. Preece (Ed.), *The Routledge Handbook of Language and Identity*, 1, 237-238. London: Routledge.
- Guerrettaz, A. M., & B. Johnston, B. (2013). Materials in the classroom ecology. *Modern Language Journal*, 97(3), 779–96.
- Guzmán, B. L., Schlehofer-Sutton, M. M., Villanueva, C. M., Stritto, M. E. D., Casad, B. J., & Feria, A. (2003). Let's talk about sex: How comfortable discussions about sex impact teen sexual behavior. *Journal of health communication*, 8(6), 583-598.
- Haberland, N., & Rogow, D. (2015). Sexuality education: emerging trends in evidence and practice. *Journal of adolescent health*, 56(1), 15-21.
- Hawkins, J. M. (2012). Don't Ask and Don't Tell the Lies My Teacher Told Me: A Content Analysis of LGBTQ Portrayals in Textbooks. In H. Hickman & B. J. Porfilio (Eds.), *The New Politics of the Textbook Problematizing the Portrayal of Marginalized Groups in Textbooks* (pp. 235–258). Rotterdam: Sense Publishers.
- Heale, R., & Twycross, A. (2015). Validity and reliability in quantitative studies. *Evidence-based nursing*, 18(3), 66-67.
- Hickman, H. (2012). Handling Heteronormativity in High School Literature Texts. In H. Hickman & B.J Porfilio (Eds.), *The New Politics of the Textbook Problematizing the Portrayal of Marginalized Groups in Textbooks* (pp. 71–85). Rotterdam: Sense Publishers.
- Höhne, M. S., & Heerdegen, D. (2018). On Normativity and Absence: Representation of LGBTI* in Textbook Research. In E. Fuchs & A. Bock (Eds.), *Palgrave Handbook of Textbook Studies* (pp. 239-250). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Ivić, I., Pešikan, A., & Antić, S. (2013). *Textbook Quality. A Guide to Textbook Standards*. Göttingen: V&R unipress.
- Jennings, T., & Macgillivray, I. K. (2011). A content analysis of lesbian, gay, bisexual, and transgender topics in multicultural education textbooks. *Teaching Education*, 22(1), 39-62. 10.1080/10476210.2010.538474
- Jones, L. (2016). Language and gender identities. In S. Preece (Ed.), *The Routledge Handbook of Language and Identity*, 1, 210-224. London: Routledge.

- Kalmus, V. (2005). Reinforcing the border of “otherness”: Socialisation to gender roles through social studies textbooks. In M. Hornsley, S. V. Knudsen & S. Selander (Eds.) *Has Past Passed? Textbooks and Educational Media for the 21st Century* (pp. 156-162). Stockholm: HLS Förlag.
- Kalmus, V. (2015). *Teksti- ja diskursusanalüüsi meetodid: Kujutiste lugemine*. Külastatud aadressil <http://samm.ut.ee/kujutiste-lugemine>
- Kalmus, V., Masso, A., & Linno, M. (2015). *Teksti- ja diskursusanalüüsi meetodid: Kvalitatiivne sisuanalüüs*. Külastatud aadressil <http://samm.ut.ee/kvalitatiivne-sisuanalyys>
- Kjaran, J. I. (2017). *Constructing Sexualities and Gendered Bodies in School Spaces: Nordic Insights on Queer and Transgender Students*. New York, NY: Palgrave Macmillan. 10.1057/9781137533333
- Kumpumäki, I. (2020). *Queer Matters: The Construction of the Heteronormative Discourse within EFL Textbooks for Secondary School Learners in Finland*. Publitseerimata magistr töö. University of Jyväskylä.
- Käspär, K. (2010, 8. dets.). *Erinevus rikastab?*. Külastatud aadressil <https://humanrights.ee/2010/12/erinevus-rikastab/>
- Laikoja, H. (2018). Seksuaalhariduslike teemade käsitlemine II kooliastme inimeseõpetuse tundides lähtuvalt Euroopa seksuaalhariduse standarditest ning õpetajate arvamused seksuaalhariduslike teemade käsitlemist mõjutavatest teguritest. Publitseerimata magistr töö. Tartu Ülikool.
- Leinonen, E. (2020). *Language, Heteronormativity and Gender in EFL Teaching Inclusion of Non-heteronormative Identities in Swedish EFL Materials and Classroom Practices*. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Maailma Terviseorganisatsioon (2015). *Euroopa piirkondlik büroo ja BZGA Euroopa seksuaalhariduse standardid*. Külastatud aadressil http://lft.ee/admin/upload/files/WHO_Euroopa_seksuaalhariduse_standardid.pdf
- Macgilchrist, F. (2018). Materiality and Mediality of Textbooks. In E. Fuchs & A. Bock (Eds.), *Palgrave Handbook of Textbook Studies* (pp. 169-178). New York, NY: Palgrave Macmillan.

- Macgillivray, I. K., & Jennings, T. (2008). A Content Analysis Exploring Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Topics in Foundations of Education Textbooks. *Journal of Teacher Education*, 59(2), 170-188. 10.1177/0022487107313160
- Mayo, J. B, Jr. (2013). Expanding the Meaning of Social Education: What the Social Studies Can Learn. *Gay Straight Alliances, Theory & Research in Social Education*, 41(3), 352-381.
- Mayo, J. B, Jr. (2017). Sexuality and Queer Theory in the Social Studies. *The Wiley Handbook of Social Studies Research*, 254-269.
- Mikk, J. (2013) Väärtuskasvatus õppekirjanduses ja õppekavades. G. Kangilaski, M. Parder & T. Pisuke-Roos (Toim), *Väärtuspõhine kool* (lk 380-389). Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Moore, A. R. (2016). Inclusion & exclusion: a case study of an English class for LGBT learners. *TESOL Quarterly*, 50(1), 86–108.
- Moore, A. R. (2020). Understanding heteronormativity in ELT textbooks: a practical taxonomy. *ELT Journal*, 74(2), 116-125. Oxford: Oxford University Press.
- Motschenbacher, H. (2018). Sexuality in critical discourse studies. In J. Flowerdew & J. E. Richardson (Eds.), *Routledge handbook of critical discourse studies* (pp. 388- 401). New York, NY: Routledge.
- Motschenbacher, H. (2019). Non-nativeness as a dimension of inclusion: A multimodal representational analysis of EFL textbooks. *International journal of applied linguistics*, 29(3), 285-307.
- Nelson, C. D. (2016). The significance of sexual identity to language learning and teaching. In S. Preece (Ed.), *The Routledge Handbook of Language and Identity*, 1, 351-365. London: Routledge.
- Nelson, J. (2019). *"I thought Canadians were white!": an intersectional gendered visual analysis of race, nation, gender, and LGBT+ representation in ESL/ELL textbooks*. Publitseerimata magistr töö. Canada: University of British Columbia.
- Ney, M., Rannamäe, K., & Raud, K. (2018). *Eesti LGBT+ õpilaste koolikeskkonna uuring*. Külastatud aadressil <https://www.lgbt.ee/uuringud>
- Niehaus, I. (2018). How Diverse Are Our Textbooks? Research Findings in International Perspective. In E. Fuchs & A. Bock (Eds.), *Palgrave Handbook of Textbook Studies* (pp. 329-344). New York, NY: Palgrave Macmillan.

- Oates, T. (2014). *Why textbooks count*. Külastatud aadressil <https://www.cambridgeassessment.org.uk/Images/181744-why-textbooks-count-tim-oates.pdf>
- Paiz, J. M. (2015). Over the monochrome rainbow: heteronormativity in ESL reading texts and textbooks. *Journal of Language and Sexuality*, 4(1), 77–101.
- Paiz, J. M. (2017). Queering ESL teaching: pedagogical and materials creation issues. *TESOL Journal*, 9(2), 348–367. Külastatud aadressil <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/tesj.329>
- Põhikooli riiklik õppekava (2011). Riigi Teataja I 2011, 1, 14. Külastatud aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/129082014020>
- Quinlivan, K. (2018). *Exploring Contemporary Issues in Sexuality Education with Young People: Theories in Practice*. Suurbritannia: Palgrave Macmillan.
- Rannaääre, K. (2021). *Miks ja kuidas LGBT+ teemadest tunnis rääkida? See on empaatia küsimus*. Külastatud aadressil <https://kuisamisvaba.ee/miks-ja-kuidas-lgbt-teemadest-tunnis-raakida-see-on-empaatia-kusimus/>
- Rédai, D. (2019). Sex in the School: Adolescent Sexuality, Sexual Space and Sex Education in Marzipan. In Y. Taylor (Ed.), *Exploring Sexuality in Schools: The Intersectional Reproduction of Inequality* (pp. 47-95). London: Springer International Publishing.
- Ruiz-Cecilia, R., Guijarro-Ojeda, J. R., Marín-Macías, C. (2020). Analysis of Heteronormativity and Gender Roles in EFL Textbooks. *Sustainability*, 13(1). <https://doi.org/10.3390/su13010220>
- Rämmer, A. (2014a). *Sotsiaalteaduslike uurimuste metodoloogia alused: Valimi moodustamine*. Külastatud aadressil <http://samm.ut.ee/valimid>
- Rämmer, A. (2014b). *Sotsiaalteaduslike uurimuste metodoloogia alused: Valiidsus ja reliaablus*. Külastatud aadressil <http://samm.ut.ee/valiidsus-ja-reliaablus>
- Salami, A., & Ghajarieh, A. (2015). Culture and Gender Representation in Iranian School Textbooks. *Sexuality & Culture*, 20, 69-84. New York: Springer Science + Business Media. 10.1007/s12119-015-9310-5

- Schmidt, S. (2016). Within the sound of silence – A Critical Examination of LGBTQ Issues in National History Textbooks. In J. H. Williams & W. D. Bokhorst-Heng (Eds.), *(Re)Constructing Memory: Textbooks, Identity, Nation, and State* (pp. 121–139). USA: Sense Publishers.
- Skolverket (2018). *Curriculum for the compulsory school, preschool class and school-age educare*. Külastatud aadressil <https://www.skolverket.se/getFile?file=3984>
- Smestad, B. (2018). LGBT Issues in Norwegian Textbooks: Shared or Fragmented Responsibility? *Nordic Journal of Comparative and International Education*, 2(4), 4-20. Külastatud aadressil <https://journals.hioa.no/index.php/nordiccie/article/view/2208>
- Stein, M., Stuen, C., Carnine, D., & Long, M. R. (2001). Textbook Evaluation and Adoption. *Reading & Writing Quarterly*, 17(1), 5-23. 10.1080/105735601455710
- Strömpel, J. (2020). *Valiidsus ja reliaablus*. Külastatud aadressil <https://sisu.ut.ee/kvalitatiivne/valiidsus-ja-reliaablus>
- Zagumny, L., & Richey, A. B. (2012). Textbook Orientalism: Critical Visuality and Representations of Southwest Asia and North Africa. In H. Hickman & B. J. Porfilio (Eds.), *The New Politics of the Textbook Problematizing the Portrayal of Marginalized Groups in Textbooks* (pp. 195-214). Rotterdam: Sense Publishers.
- Tartu Ülikooli eetikakeskus (s.a.). *Teaduseetika*. Külastatud aadressil <https://www.eetika.ee/et/387895>
- Temple, J. R. (2014). People Who Are Different from You: Heterosexism in Quebec High School Textbooks. *Canadian Journal of Education*, 28(3), 271-294.
- Tervise Arengu Instituut (s.a.). *Seksuaalkasvatus*. Külastatud aadressil <https://tarkvanem.ee/seksuaalkasvatus/>
- The Norwegian Directorate for Education and Training (2017). *Core curriculum – values and principles for primary and secondary education*. Külastatud aadressil <https://www.udir.no/lk20/overordnet-del/?lang=eng>
- Thornton, S. (2004). Silence on Gays and Lesbians in Social Studies Curriculum. In D. J. Flinders & S. J. Thornton (Eds.), *The Curriculum Studies Reader* (pp. 307-315). New York, NY: RoutledgeFalmer.

- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2015). *Education 2030: Framework for Action*. Külastatud aadressil http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/education-2030-incheon-framework-for-action-implementation-of-sdg4-2016-en_2.pdf
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2017). *Making textbook content inclusive: a focus on religion, gender, and culture*. Külastatud aadressil <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247337>
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (s.a.). Learning and Teaching materials. Külastatud aadressil <https://learningportal.iiep.unesco.org/en/issue-briefs/improve-learning/curriculum-and-materials/learning-and-teaching-materials>
- Walliman, N. (2017). *Research methods: The basics*. New York, NY: Routledge.
- Williams, C. (2007). Research methods. *Journal of Business & Economics Research (JBER)*, 5(3), 65-71.
- Williams, D. (1983). Developing criteria for textbook evaluation. *ELT Journal*, 37(3), 251-255.
- Williams, J. H. (2016). School Textbooks, Us and Them. In J. H. Williams & W. D. Bokhorst-Heng (Eds.), *(Re)Constructing Memory: Textbooks, Identity, Nation, and State*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Wylie, S. S. (2012). Uncovering and destabilizing heteronormative narratives in world history textbooks. In H. Hickman, & B. J. Porfilio (Eds.), *The New Politics of the Textbook Problematizing the Portrayal of Marginalized Groups in Textbooks* (pp. 129-148). Rotterdam: Sense Publishers.
- Wilmot, M., & Naidoo, D. (2014). Keeping things straight: the representation of sexualities in life orientation textbooks. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, 14(3), 323-337. 10.1080/14681811.2014.896252
- Õppekirjandusele esitatavad nõuded, õppekirjanduse retsenseerimisele ja retsensentidele esitatavad miinimumnõuded ning riigi poolt tagatava minimaalse õppekirjanduse liigid klassiti ja õppeaineti (2016). *Riigi Teataja I 2016*, 3, 29. Külastatud aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/129032016001>

Lisa 1- Inimeseõpetuse riikliku õppekavaga seotud I-III kooliastme õppematerjalid

1. Loodus- ja inimeseõpetuse tööraamat 2. klassile, I osa (Avita, 2012)
2. Loodus- ja inimeseõpetuse tööraamat 2. klassile, II osa (Avita, 2012)
3. Loodus- ja inimeseõpetuse õpik 3. klassile, I osa (Avita, 2013)
4. Loodus- ja inimeseõpetuse õpik 3. klassile, II osa (Avita, 2013)
5. Inimene ja ühiskond. Õpik II kooliastmele, I osa (Avita, 2011)
6. Inimene ja ühiskond. Õpik II kooliastmele, II osa (Avita, 2012)
7. Inimene ja ühiskond. Õpik II kooliastmele, III osa (Avita, 2014)
8. Inimene ja ühiskond. Õpik 7. klassile (Avita, 2012)
9. Inimene ja ühiskond. Õpik 8. klassile, I osa (Avita, 2013)
10. Inimene ja ühiskond. Õpik 8. klassile, II osa (Avita, 2013)
11. Inimene ja ühiskond. Õpik 9. klassile (Avita, 2014)
12. IN. 2. klassi inimeseõpetuse tööraamat (Koolibri, 2011, täiendatud trükk 2018)
13. IN. 3. klassi inimeseõpetuse õpik (Koolibri, 2012)
14. Tervist, tervis! 5. klassi inimeseõpetuse õpik (Koolibri, 2012, täiendatud trükk 2018)
15. Suhtlemine on lahe! 6. klassi suhtlemisõpetuse õpik (Koolibri, 2013)
16. Muutuste maailm. 7. klassi inimeseõpetuse õpik (Koolibri, 2012, täiendatud trükk 2018)
17. Tervis - minu valikud. 8. klassi inimeseõpetuse õpik (Koolibri, 2012)
18. Inimeseõpetuse tööraamat 2. klassile (Maurus, 2016, täiendatud trükk 2018)
19. Inimeseõpetuse tööraamat 3. klassile (Maurus, 2017)
20. Inimeseõpetuse tööraamat 2.klassile, I osa (Skriibus, 2015)
21. Inimeseõpetuse tööraamat 2.klassile, II osa (Skriibus, 2015)
22. Inimeseõpetuse õpik 3.klassile (Skriibus, 2020)
23. Loodus- ja inimeseõpetuse töövihik 2. klassile, I osa (Avita, 2012)
24. Loodus- ja inimeseõpetuse töövihik 2. klassile, II osa (Avita, 2012)
25. Loodus- ja inimeseõpetuse töövihik 3. klassile, I osa (Avita, 2013)
26. Loodus- ja inimeseõpetuse töövihik 3. klassile, II osa (Avita, 2013)
27. Inimene ja ühiskond. Töövihik II kooliastmele, I osa (Avita, 2012)
28. Inimene ja ühiskond. Töövihik II kooliastmele, II osa (Avita, 2012)
29. Inimene ja ühiskond. Töövihik II kooliastmele, III osa (Avita, 2014)
30. Inimene ja ühiskond. Töövihik 7. klassile (Avita, 2012)

31. Inimene ja ühiskond. Töövihik 8. klassile, I osa (Avita, 2012)
32. Inimene ja ühiskond. Töövihik 8. klassile, II osa (Avita, 2013)
33. Inimene ja ühiskond. Töövihik 9. klassile (Avita, 2014, täiendatud trükk 2017)
34. IN. 3. klassi inimeseõpetuse töövihik (Koolibri, 2012, täiendatud trükk 2019)
35. Tervist, tervis! 5. klassi inimeseõpetuse töövihik (Koolibri, 2012)
36. Suhtlemine on lahe! 6. klassi suhtlemisõpetuse töövihik (Koolibri, 2013)
37. Muutuste maailm. 7. klassi inimeseõpetuse töövihik (Koolibri, 2012, täiendatud trükk 2018)
38. Tervis - minu valikud. 8. klassi inimeseõpetuse töövihik (Koolibri, 2012)
39. Inimeseõpetuse töövihik 3.klassile (Skriibus, 2020)
40. Loodus- ja inimeseõpetus. Aktiivõppe töölehed, tunnikontrollid ja kontrolltööd 2. klassile (Avita, 2012)
41. Inimene ja ühiskond. Kontrolltööd II kooliastmele, I osa (Avita, 2012)
42. Inimene ja ühiskond. Kontrolltööd II kooliastmele, II osa (Avita, 2013)
43. IN. Inimeseõpetuse töölehed I kooliastmele (Koolibri, 2011)
44. Suhtlemine lähedaks! 6. klassi suhtlemisõpetuse õpetajaraamat (Koolibri, 2005)

Lisa 2- andmekogumismudel

Õppematerjalide peatükid koosnesid peamiselt tekstidest ja visuaalidest. Antud magistritöös analüüsiti tekste ja pilte (Smestad, 2018) väljatöötatud uurimisinstrumendi alusel, millest valiti magistritöö 5 kategooriat.

1. Kategooria: LGBT+ teemade kirjeldamine tekstides

Põhitekst	Lisatekstid	Ülesannete juhendid	Näidissituatsioonide kirjeldused	Piltide allkirjad	Tekstide pealkirjad

2. LGBT+ teemade hulk õppematerjalide tekstides

Tekstid	Arv
Põhitekst	
Lisatekstid	
Ülesannete juhendid	
Näidissituatsioonide kirjeldused	
Piltide allkirjad	
Tekstide pealkirjad	

3. Visuaalide kasutamine suhete kirjeldamiseks

4. Visuaalide kasutamise hulk suhete kirjeldamiseks

Teemapildid	Teema all olevad pildid	Ei kvalitseeru inimeste alla (ei analüüsita)	Analüüsitavad pildid	Kokku (analüüsitavad pildid)

5. Strateegiate kasutamine marginaliseerimise vastu

Õppematerjal	Missuguseid LGBT+ ja partnerlussuhetega seotud teemasid käsitletakse inimeseõpetuse I-III kooliastme õppematerjalide tekstides?	Strateegiad marginaliseerimise vastu

--	--	--

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Laura Raag,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „LGBT+ teemade käsitlemine Eesti I-III kooliastme inimeseõpetuse õppematerjalides“,

mille juhendaja on Karmen Trasberg,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Laura Raag
20.05.2021